Инв. бр. 346

Од преводиоца овога дела има још ових радова:

1. **Новија географско-картографска књижевност Балканскога Полуострва.** Ратник 1890 г.; свеска: јануар, фебруар и март.

2. **Задатак научне географије** (превод с руског). Ратник 1891 г.; свеска: март и април.

3. **О задатку војне географије, њеној теорији и методама њеног научавања.** Ратник 1891 г.; свеска: мај и јун.

4. **Северна Стара Србија, војно-географска и историјска студија.** Ратник 1892 г.; свеска: април, мај и јун.

5. **О јужно-херцеговачком кршу са војнога гледишта** (превод с немачког). Ратник 1891 г.; свеска: јул и август.

6. **Војно-географски опис западно-руског војишта.** *Стратегиска студија* (превод с немачког). Косово 1891 године.

7. **Један извод из предавања војне географије у турској војној школи** (превод с бугарског). Ратник, књ. XLV.

8. **Смотра над књижевном смотром** г. потпуковника Св. Радојичића. Ратник, књ. XXIX.

9. **Мађарско војиште.** Ратник 1904 г.; свеска: јул и август.

10. **Географија Балканског Полуострва.** Књ. I. *Општи део*, 1904 г.

11. „ „ „ Књ. II. *Војна географија Бугарске и Источне Румелије*. 1904 г.

12. **Географија Балканског Полуострва.** Књ. III. *Војна географија Турске*. 1905 г.

13. **Географија Балканскога Полуострва.** Књ. IV *Војна географија Босне, Херцеговине, Цр. Горе, Далмације и Грчке*. 1906. г.

14. **Војна географија Аустро-Угарске и Румуније.** Књ. VI. 1910 г.

15. **Војна географија и војна статистика** (превод с бугарског); Ратник 1907 г.; свеска: мај и јун.

16. **Савремене доктрине и еволуције физичке географије, њихова примена на војну географију и топографију** (превод с француског). Ратник; свеска јануар.

17. **The Macedonia and Macedonian Population.** Лондон 1917 г.

*

18. **Разматрања наших коњичких правила,** Ратник; свеска новембар и децембар.

19. **Наполеоново начело** (превод с француског). Ратник 1893 г. свеска април.

20. **Неке еволуције у стратегији** од ђенерала Лера (превод с руског). Ратник 1891 г.

21. **Коњаници и Драгони** (превод с француског). Ратник 1909 г.; свеска: јануар и фебруар.

22. **„Инвазија Србије и одступање преко Арбаније (октобра 1915 — јануара 1916“).** (допуњен превод с француског). Ратник 1922 год. децембар, страна 25.

23. **„Русија у рату од 1914 до 1918 године“.** (Превод с француског). Издање нарочитог руског одбора. Ратник 1923 год. мај, страна 54.

24. **„Кратак преглед рада команде руске војске на румунском фронту после револуције“.** (Превод с француског). Издање нарочитог руског одбора. Ратник 1923 год. јул, страна 66.

25. **„Јуначни Срби“** од Ј. В. Лебедева, (Превод с француског). Ратник 1923 год. август, страна 1.

Бр. 19497 III 93
НАРОДНИ МУЗЕЈ
бр. 6463
БИБЛИОТЕКА НАРОДНИ МУЗЕЈ

ДИВИЗИЈСКИ ЂЕНЕРАЛ
Мил. Ј. Николајевић

СРБИЈА
И
ЊЕНИ САВЕЗНИЦИ

— догађаји с јесени 1915 године —

Предговор — Постанак Солунског фронта — Француско-енглеске симпатије према Бугарима — Погрешке дипломације Четворног Споразума — Циљеви бугарске политике — Мој рад на овом питању.

ЦЕНА 25 ДИН.

БЕОГРАД
Штампарија Савеза Професион. Занатлијских Удружења — Космајска 20.
1 9 2 3.

Своме драгоме сину,

Боривоју М. Николајевићу,

свршеном матуранту-добровољцу,
од рâнâ у рату преминулом,

посвећује *његов*,
Родитељ.

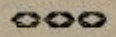

ПРЕДГОВОР

Завршен је велики Светски Рат, рат какав Историја до тога времена није забележила. Била би колосална заблуда и неопростива погрешка ако би се, после ових догађаја, уљуљкивали у сањаријама и веровали, да је ово последњи покушај људскога крвављења. Далеко од тога, као што нас после-ратни догађаји најочитије уверавају. Највероватније је да се и данас још налазимо само у дужем примирју. Више него икад ми се данас налазимо у времену препуном ратне атмосфере; ако је икад била од вредности латинска изрека: „si vis pacem para bellum", она је тек данас од нарочитог значаја.

Да се у ово уверимо довољно је ма и најмање познавати стање духова и расположење у Европи, поглавито народа у овоме рату побеђених. Благо оним народима који ову ситуацију правилно схваћају и цене, и који се припремају да их нови догађаји неспремне не затеку и не изненаде.

Потребно нам је, дакле, радити и припремати се у свима правцима и на свима пољима. Међутим ван сваке је дискусије да треба искористити искуство ратом стечено. Ум толиких народа био је заузет у свима гранама науке и вештине; на пољу технике учињени су невероватни прогреси; напрегнута је максимална снага свих зараћених држава, принесене су многе жртве само у једном циљу: да се рат победом заврши.

После тих догађаја, који су се догодили у петогодишњој гигантској борби народних маса, ваља историцима поднети што обилатији и што сигурнији ма-

теријал за обраду Историје, како би се доцнији нараштаји користили искуством минулог доба. При том послу од врло великог је значаја да се похита, да се он сврши док су догађаји још у свежој успомени, и док су још живи људи који су у минулом рату имали ма каквога виднијег учешћа, да они детаљније објасне своје радове, као и погодбе под којима су их вршили. Тек таквим начином изложене и свестрано обасјане радње појединаца могу бити корисне и омогућити правилан суд, а то је за Историју од најглавније вредности.

Изношењем праве истине, излагањем добрих и погрешних радова, даће нам се права поука да у будућности не грешимо, и да се у истини користимо скупо стеченим искуством. Ако овако не бисмо радили, онда бисмо нешто радили што не доликује народима савременим и културним.

Ето, те и такве побуде мене гоне на овај посао. Износећи истину вршићу своју дужност, при том трудићу се да сваки догађај поставим на своје право место, квалификујући га онако како то он заслужује, разуме се, по својој личној процени, без труни ма какве анимозности, или намере да коме наносим увреде.

С тога, када излажем погрешке кога од наших Савезника, погрешке учињене у 1915 години, чиним то што верујем да вршим корисно и добро дело. Због тога верујем да ми и наши драги Савезници неће замерити на искрености при обележавању њихових погрешака, које су, у осталом, најбоље документоване самим доцнијим догађајима.

*

Моји послови у Лондону били су најразноврснији. Осим послова чисто оперативне природе, послова који у главном долазе у круг радова војног изасланика, ја сам вршио још: рекрутовање наших обвезника у Енглеској и Канади, врло много суделовао на доту-

рању хране и осталих материјалних потреба наше војске, и на њеном преносу за Крф, руководио преносом наших трупа и официра за Русију преко енглеске територије и отуда натраг на Солунски фронт итд. Али, међу свима тим пословима истичу се важношћу својом три питања, на којима сам сарађивао и која ми ваља ближе и детаљније објаснити. Та су питања:

1) зашто нам наши Савезници нису послали довољно и на време помоћи у 1915 години?

2) када смо после реорганизације наше војске на Крфу дошли на Солунски фронт, зашто наши Савезници нису нашли могућности да нам тамо пошљу једну до две своје дивизије које би вршиле смену наших дивизија, да се и оне неколико дана у позадини одморе, већ су наше трупе, због недостатка смене, биле приморане да остану стално у рововима од маја 1916 године до маја 1917 године?

3) зашто су наши Савезници одбијали наше многобројне предлоге да се Солунски фронт довољно ојача и да се с њега отпочне корисна офансива, као што је то најбоље доказано успешном офансивом из септембра 1918 године.

Засад дајем објашњења по првом питању, а доцније ћу покушати да одговорим и на друга два. Све ово радим у жељи, да и најмање допринесем бољем разумевању и тачнијој процени прилика и погодаба под којима сам се налазио, у времену решавања ових питања, на врло важном положају нашега војног изасланика у Лондону.

21 октобра 1923 год.,
Београд.

Дивизијски ђенерал,
Мил. Ј. Николајевић

ЛИТЕРАТУРА

употребљена при изради овога дела.

1. *„Les Bulgares peints par eux-mêmes“*. Kuhne.
2. *„Le mirage Bulgare et la guerre européenne“* par P. P. de Sokolovitch. Париз 1917.
3. *„G. Q. G.* [Grand Quartier Générale], Св. I. Жан Пјерфе Париз.
4. *„La Campagne de Macedoine* 1916/1917“. Пуковник F. Feyler.
5. *„Mon Commandement en Orient“*. Ђенерал Сараj.
6. *„Alexandar Malinoff“*. Леон Савацијан.
7. *„English Review“* чланак „The Faillure of Sir E. Grey“ Ситон Ватсон.
8. *„Fortinghalty Review“* чланак „Our near est and dearest enemies“. Dr E. J. Dillon.
9. *„The new Departure in Balkan Diplomacy“*. Нојел Бакстон.
10. *„Geschichte des Krieges“*. Херман Штегеман. Стутгарт.
11. *„Балканске војне 1914—1915“*. Штампано у Pester Loyd-у од 6 и 11 јануара 1920 године.
12. *„Службена документа“* која се односе на ово питање.
13. *„Пробој немачко-бугарског фронта у септембру 1918 године.*

Постанак Солунског Фронта

Питање да се српске снаге ојачају одашиљањем довољно јаких савезничких контингената у Србију, не само ради тога да се Србији помогне него и да се с те стране против Аустро-Угарске предузму операције јачих размера, постојало је још пре немачко-аустријско-бугарске офансиве у септембру 1915 године, али у овом времену оно је било акутно и од врло великог значаја.

Неколико месеца после Сувоборске офансиве, пошто су се наше трупе колико-толико одморилe, корисно би било да су нам наши моћни Савезници послали довољно помоћи, како бисмо удруженим снагама предузели према северу офансиву јачих размера и ширим фронтом. Сама угодна стратегијска ситуација ондашња ово је императивно захтевала, али је то тада пропуштено извршити.

Шта више, и онда када је за сваког било јасно, шта намеравају Немци и Аустријанци концентрацијом својих знатних снага и најмоћније артилерије према нашем северном фронту, а нарочито бугарска мобилизација према истоку, и онда се није ништа предузело, да се ова очигледна опасност отклони одашиљањем благовремене и довољне помоћи Србији.

Тек када је септембарска непријатељска акција у години 1915 отпочела, наши су Савезници отворили

дискусију по томе питању. Енглези су се одмах изјаснили против ове експедиције. Лорд Киченер, тадашњи британски министар војни, приликом обиласка дарданелске експедиције у 1915 години, изјавио је у Солуну новембра исте године: „Солунска експедиција је искључиво француска иницијатива; Енглези су је одобрили само из пријатељске лојалности, да их не би оставили саме.“[1]

Изгледа да је Британски ђенералштаб у овом времену тешко могао да у свему обиму схвати право стање стратегијске ситуације на европском ратишту. „Енглеска и Италија увек су сматрале Македонију као мртав фронт, користан у толико што одваја непријатељску снагу са других фронтова, али да није угодан да се на њему окушају операције већега стила.“[2]

Сва је брига и пажња концентрисана само на западни француско-немачки фронт; није се имало довољно јаснога појма да и српски фронт, у погодним приликама, може да одигра решавајућу улогу, кад би имао довољно снаге и средстава да изврши снажан покрет према северу.

Због таквих схваћања Британска влада узела је иницијативу да обнови своју акцију на Дарданелима, акцију потпуно пропалу и узалудну, на основи дотадашњег искуства о њеној немогућности.

Овде бисмо, можда, могли да ставимо једно питање: да ли у британском отпору, да прида праву вредност српскоме фронту, и у низу аргумената за поновно предузеће акције против Дарданела, нису чисто британски интереси потисли у страну опште интересе кориснијих стратегијских операција?

[1] Види „Пробој немачко-бугарског фронта“, стр. 140.

[2] Види „Пробој итд.“ стр. 35.

Врло је могућно, јер су Енглези желели да ударе Турску по глави, да би отклонили опасност за Суецки Канал; напад на Цариград био је операција управљена у позадину Отоманског Царства, која би им, успешно завршена, донела, осим материјалне, још и велике моралне користи.

Ова је тежња разумљива, али да ли би и солунска експедиција, да је имала од самог почетка јачу снагу, могла овај задатак с успехом извести? Одговор је позитиван, и овај би се циљ постигао много лакше, јер је и она могла бити операција против позадине непријатељскога фронта, и њен би успех поправио све штете проузроковане на Дарданелима. Победа над Аустријанцима донела би корист, да Савезници дођу за леђа Немачкој, и анулирали би опасност према Палестини, исто тако добро као и успешан директан марш кроз дарданелски мореуз против Цариграда.

Ето, то је та британска погрешка која је учињена 1915 године. Тада је био погодан тренутак да се Србији пошље довољна помоћ, како би се знатним снагама одлучно напали Аустро-Мађари, а тим истим средством одржали Бугари у респекту, јер су ови били вазда врло сумњиви. Уместо тога извршена је стратегија распарчавања: с групом Италијана у Фријулу, са Србима на Сави и Дунаву, са савезничком групом на Галипољском полуострву, групом Енглеза у Месопотамији и још сасвим малом експедицијом на Балкану. Види се, дакле, да се, на општу савезничку штету, у Енглеској, гледало на македонски фронт као на фронт без вредности. Тврдо се веровало, да је њихово главно војиште свуда на другој страни само не у Македонији.

Па да ли би било боље да се Македонија сасвим напустила, као што је то било стално британско

мишљење, које се најјаче манифестовало у доба „колосалне“ Лудендорфове офансиве у Пикардији марта 1918 године, када се најозбиљније говорило о могућности опозивања британских трупа са солунског фронта?

Никако. За ово нам је најбољи доказ решавајући резултат савезничке офансиве у јесен 1918 године, резултат који је дефинитивно свршио рат у нашу корист.

Тек ће нам историја показати од колико је велике штете што је, у доба када је Француска влада дошла на мисао, у принципу изврсну, да отпочне искрцавање савезничке војске у Солуну, ова снага била и сувише мала и слаба и што одмах од почетка није утврђен тачан циљ ове експедиције.

Позитивно се зна да је ђенерал Сараj, на питање једне особе: каква је била основна замисао и циљ ове савезничке експедиције? одговорио: „Ја их не знам“. Ово је тачно, јер до данас ниједан сигуран документат није бацио довољно светлости на увод у ову експедицију.

*

Говорећи о помоћи коју су нам наши Савезници требали да пошљу и пре и после догађаја у септембру 1915 године, од интереса је да овде наведемо шта о генези солунског фронта вели Жан де Пјерфе у својој књизи „Врховна Команда“.[3]

Кад је српска војска, крајем 1915 године, пошла на своју Голготу, не могући одолети несразмерној надмоћности непријатељској у људима и оружју, наши су Савезници били доконали, да се изнурени, гладни и болесни победници са Цера и Сувобора превезу у

[3] G. Q. G., св. I, стр. 188.

Африку, колико тек да се смрти спасу они који јој дотле нису подлегли. Врховне Команде Савезничке нису биле за постављање македонскога фронта, јер су неуспеси у Дарданелима и на Галипољу, и доктрина о пресудној важности главнога — Француског — фронта учинили то, да се Балканско војиште сматра не само као излишно, него и сасвим штетно по савезнички успех у рату. Па ипак, тако рећи у последњем часу, решено је, да се српска војска пребаци на Крф, и да се постави фронт у Македонији. Како?

То ће се видети из овог извода из књиге коју је написао г. Ж. де Пјерфе. Писац, иначе књижевни критичар и публициста, додељен је био као рањен официр, крајем 1915 године, штабу Врховне Команде француске и ту остао до краја рата као састављач службених извештаја о операцијама. — Своја многобројна и оштроумна опажања изнео је писац у поменутој књизи, из које је извађен и одељак који овде доносимо.

„Ко је зачео мисао да се створи источни (солунски) фронт? Г. Бријан је одговорио; „Ја“. Али ја знам од ђенерала Кастелно — који у осталом придаје томе само релативну важност — да он има разлога да себе сматра оцем те мисли. Ево како је ствар текла:

„Крајем 1914 год. када је Аустрија, коју су тукли Руси и Срби, попуштала на свима странама, ђенерал Кастелно, који је у то време командовао другом армијом, зачео је мисао о рату на свима фронтовима. Њему се чинило очевидно, кад би једна француско-енглеска војска ступила у акцију уза Србију, да би њено дејство било кадро убрзати пораз Аустријске монархије и да на нашу страну привуче балканске народе, који

су се јако колебали у решавању на коју ће страну.

„Те је мисли ђенерал Кастелно развијао врло често пред својим штабом у врло важним дискусијама у којима су учествовала и два официра — парламентарца, мајор Жерве, сенатор, и капетан Лазиј, народни посланик. Г. Лазиј добио је чак и једну белешку од ђенерала Кастелна који је у виду писма једном пријатељу, збијено излагао то мишљење. Изгледа дакле, врло природно, да су гг. Жерве и Лазиј, желећи да победе идеје које им се чине згодне за брзо решење рата, поднели то излагање г. Бријану, с којим су одржавали стално везе. Па полазећи можда од тих података, г. Бријан је саставио предлоге које је у то време поднео Министарском Савету.

„Не знам шта г. Бријан може одговорити на то; баш и да се докаже да му је подстак дошао са стране, његова је заслуга ипак потпуна. Најзанимљивије је, по моме мишљењу то, што само та два знаменита човека могу присвајати ту мисао: да треба гледати, да се непријатељ погоди у слабу тачку, тамо где га можемо дохватити, а то је на источноме фронту. Колико се сећам, чини ми се, да се у то време цео свет носио том истом мишљу, која се наметала разумним људима. Уверен сам, да би се у новинама нашло десет чланака, који су долазили до истог закључка. У болници, у којој сам се лечио у то доба, био се пронео глас, да ће се купити добровољци за поход у Србију.

„Кад год је, у осталом, изгледало да је Аустрија на прагу пораза, избијало је то исто мишљење: на прилику, кад Италијани постигоше своје прве

успехе. Толико је истина, да је у току овога рата безимена светина умовала често много тачније него они који управљају.

„Исто тако, кад се *Гебен* и *Бреслава* склонише у Турску, свет је био уверен да ће се, благодарећи тој прилици, заузети мореузи — Дарданели и Босфор — како би се одржала отворена једина врата кроз која смо били у вези с Русијом. У истини, и ако јавно мишљење често добро суди, управљачи у свима гранама дају доказа да имају идеје уске и непојмљиве. Непристрасна историја строго ће пресудити рад људи који су имали у својим рукама судбину земље у рату с Немачком. Требало је да потеку потоци крви, да се поднесу многе жртве да би се поправили недостатци предвиђања. Кад би се оваква неспособност и могла од нас већ заборавити, зачудила би највише наше потомке, јер победа не обухвата и тоталну амнестију.

„Да би се прихватила солунска експедиција, познато је с каквим се тешкоћама имао да бори г. Бријан с нашим ђенералштабом, те да би се остварило образовање источног фронта. Децембра 1914 године томе се противила Врховна Команда, као што се опирала и дарданелској експедицији, предложеној од г. Черчила, као што ју је он предложио у свом говору држаном у парламенту. Врховна Команда пристала је да суделује у дарданелској експедицији, која је допринела пропасти наше флоте, јер је ваљало повратити славу нашој војсци која је тамо била изгубљена. Исто тако она је пристала да се притече Србима у помоћ, само под притиском прилика и то доцкан.

„Крајем 1916 године, и ако је била једна савезничка војска на македонском фронту, Врховна Команда опет није хтела да ђенералу Сарају даје потребне снаге. На његова непрекидна тражења најчешће су се правили глуви. Док се ђенерал Сарај жалио да располаже недовољним бројем војника и материјала, штаб је изјављивао да он има све што је потребно, у сваком погледу, да пробије бугарски фронт. Његово неодлучно држање приписивали су његовој прошлости и његовој неспособности. Историја још није пресудила.

„Ја сам у то време састављао извештаје Источне Војске и много пута гледао жестоку срџбу пуковника Бијота, начелника штаба за спољна војишта, и његових официра. Често сам помишљао да ти људи, од којих је већина била из колонијалних трупа, нагињу можда томе да изједначе солунски поход са ратовањем против Црнаца или Кинеза, са ратовањем које се води средствима која су прва при руци.

„Сем тога, врло је вероватно да ти људи, ђенералштабни официри на првоме месту, нису увиђали значај балканског фронта у пуној његовој вредности. Нико у Врховној Команди, ни у оперативном одсеку, ни у штабу за спољна војишта, није ни за један тренутак хтео веровати, да решење рата може наићи из победоносне офансиве Источне Војске. Сећам се дубоког чуђења, и чисто увреде у самољубљу, које су осећали у Врховној Команди на глас о триумфу ђенерала д'Епереа, сви сем можда ђенерала Петена, који већ одавна беше присталица рата на свима фронтовима. Сјајни успеси, постигнути кратко време после тога на западном фронту, бацили су у засенак

блештаву победу те Источне Војске тако презиране. Чак изгледа, да су се неки упињали да умање беспримерне резултате које је она била постигла. У сваком случају изгледа да су пренебрегли да до крајњих последица искористе дивну ситуацију која нам се пружала на том пољу. На том споредном фронту победа је морала остати споредна. И остала је.

„Па ипак једно остаје сигурно, а то да је 26 септембра бугарска капитулација обележила одлучни датум у рату. Доцније, када историчари буду могли хладно претресати чињенице, не бојећи се да изазову патриотски рефлекс који не допушта размишљање, они ће се упитати: да ли 26 септембра рат није био добивен? Они ће можда изнети мисао, да је плод победе био зрео, и да се без сувишних напрезања могао чекати да он сам отпадне. Отпадање Аустрије и Турске било је на прагу. Ко би спречио Савезнике да добију слободан пролаз преко Хабзбуршке монархије, која је била ту да се скрха, па да страшно загрозе срцу Немачке?

„Али је доктрина, која је владала у мишљењу о главном фронту, још у овом времену, очувала сав свој престиж. На овом ће се фронту добити крајња победа, јер тако треба и тако мора бити. Француски ђенералштаб, уз пркос постојећој Хинденбурговој линији, хтео је ту победу, јер би му ту већа слава била. Сав један народ живо жели да види непријатеља саломљена баш на овом дѐлу његовог земљишта које је он тако немилостиво оскрњавео. Постојана симболичност патриотских осећаја, да се примерно казни непријатељ, допадала се. Ко зна да ли слава Напо-

леонова код Улма није оживела у мислима ових људи који су у једном општем опкољавању непријатеља с мало трошка, гледали тоталну капитулацију његову. Може бити да се у овом тренутку намеће питање, зашто се војници нису користили искуством тако великим и богатим, да само велике и успешне офансиве, а не уображене, стварају најлепше маневре."[4]

*

После потпуног слома друге аустроугарске офансиве, после славне рудничке контра-офансиве, настало је затишје на балканском војишту од близу осам месеци (од 15-XII-1914—5-X-1915 године). После овога догађаја аустроугарске армије сасвим су проређене, јер су изгубиле много људи, биле су најмањим задовољне: да очувају ако могу своју јужну и западну границу. Апсолутно им је немогуће да се ојачају, јер је руска опасност у Галицији и на Карпатима привезала све изворе за одбрану монархије на тој страни, чак се и V-та армија (Франкова) у јануару 1915 године морала отправити у Буковину, а VI-та армија (Пођорекова), кад су Италијани ушли у рат, послата је на Сочу. Према томе, на српско-црногорској граници Аустријанци су имали врло слабе снаге. С тога је потпуно природно, да је у том времену била ватрена жеља Аустро-Угарске, да се никако из Србије не предузму никакве операције, још мање јачих размера, те да се не изврши преплава њених територија: Баната, Срема и Босне.

Међутим, потпуно противно жељама Аустро-Мађара, српски интереси, исто као и савезнички, захтевали су нашу акцију, што бржу и што снажнију, јер

[4] Већ поменуто дело Жана де Пјерфеа у књизи под насловом „*Врховна Команда*".

се још тада могао задати Аустро-Угарској смртни удар, па тиме, вероватно, и сам рат да заврши. Но, при свој нашој и жељи и вољи, ми ово нисмо били у стању извести својом снагом, јер смо у том времену били и сувише физички изнурени, после два балканска рата, после петомесечних дањоноћних бораба без одмора, с непријатељем новим и потпуно свежим, веома бројно надмоћнијим и куд-и-камо боље материјално опремљеним и, на послетку, после тифуса који је још више проредио наше редове и исцрпао физичку снагу. Нашој је војсци за њено оснажење и опорављење било потребно времена, исто као и за попуну великих губитака у људству и утрошеном материјалу који је такође оскудевао.

За продужење офансиве нама је очевидно била потребна помоћ, нова, свежа снага у довољном броју, снага коју би нам дали наши велики и моћни Савезници. Али, као што смо већ навели, ово није извршено ни у доба пре непријатељске офансиве у јесен 1915 године, па ни у почетку саме офансиве, већ доцније и с недовољним бројем.

Можемо слободно изјавити, не страхујући да ћемо погрешити, да је наша неактивност, од рудничке офансиве до аустро-немачко-бугарског напада у септембру 1915 године, врло велика и политичка и војничка погрешка наших Савезника. Политичка је погрешка зато, што смо непријатељу дали времена, да у своје комбинације увуче Бугарску, што смо успорили улазак Румуније у рат за читаву годину дана, и што смо таквим радом допринели да Грчка оспори важност уговора о савезу с нама. Војничка је погрешка зато, што сасвим противно тактичко-стратегијским принципима нисмо до краја искористили потпуно растројство и моралну депресију нашега непри-

јатеља, већ смо му дали времена да се опорави и освести од нанетог му удара, да се ојача те да поново с њиме имамо озбиљна посла. Ове се погрешке најбоље документују доцнијим догађајима.

Све незгоде и тешкоће, које су се десиле у јесен 1915 године, не би се догодиле, оне би биле немогуће да су нам наши савезници, правилно процењујући све факторе и правилно ценећи ситуацију, послали помоћ још у пролеће (или најдоцније у лето) 1915 године, када је већ било довољно несумњивих доказа, да Бугарска није с нама. Ова помоћ требало би да је била између 200—300.000 војника.

Страховање, да се не ослаби западни фронт и да с тога Немци заузму Кале и Булоњ, па можда и Париз, и ако донекле оправдава савезничко одбијање да се пошље довољне помоћи Србији, ипак је било претерано и недовољно основано. Јер, ако се није смео слабити западни фронт, зашто се ова снага није узела с Дарданела, тим пре што се у овом времену јасно увидело, да је дарданелско предузеће потпуно пропало. Осим овога разлога за напуштање Дарданела говори још и овај важан резон, што, ако буде потучена српска војска и Србија подлегне, извршиће се веза између Централних Сила с једне и Бугарске и Турске с друге стране, а када се ово изврши, онда је очевидно крајње опасно да се савезничке трупе задрже на Галипољском Полуострву.

Да се ова неугодна ситуација не деси и потпуно отклони најсигурније је средство да се Србија одржи у својој власти и ни по коју цену не допусти блокираној Немачкој и Аустро-Угарској да образовани обруч прекину отворањем великих и важних вратница према балканским државама. Јер, ако би Србија подлегла, вратнице ће бити отворене Централним Силама. Оне ће учинити везу преко Србије и Бугарске с Турском, којој ће доћи помоћ, а тада ће дарданелско, и иначе сумњиво предузеће, дефинитивно пропасти. Са тога разлога, зашто чекати и губити време на Дарданелима са снагом тамо бескорисном, која се корисније и успешније може употребити у Србији? Ето, ову овако јасну истину нису правилно проценили наши моћни Савезници и због тога су се десили сви они мучни догађаји из јесени 1915 године у којима смо сви, мање више, учествовали. Какав је главни узрок овоме? Напред смо већ рекли, подцењивање свих других војишта према главном, неверовање да се могу и на споредним војиштима одиграти догађаји пресудног значаја, и тврдоглаво веровање да Бугарска неће стати на страну Централних Сила. Оно што се десило најуверљивије доказује потпуну погрешност у процени ситуације од стране наших Савезника.

Да је српској доброј, опробаној и у борбама прекаљеној војсци на време послато савезничке помоћи 200—300.000 војника, био би најпоузданији начин да Бугарска ступи на нашу страну, или, најмање да остане неутрална. Да је ово учињено у пролеће или у лето 1915 године, тада би се у Србији нашло наше и савезничке војске око пола милиуна, па би то окуражило Румунију да се и она још тада изјасни за нашу страну и да она уведе у акцију њено пола милиуна одморних војника под веома повољнијим стратегијским приликама, него што су оне биле у августу 1916 године.

С тако знатним бројем добрих војника извршио би се упад с југа на аустроугарску територију широким фронтом, а покретима ове снаге к северу дејствовало би се против позадних комуникација оне

непријатељеве војске која се у том времену налазила на Карпатима, докле су је биле потисле руске снаге. Оваквим дејством непријатељска снага која се тамо налазила, била би приморана на напуштање својих јаких положаја, чиме би се омогућио, убрзао и олакшао прелаз руских трупа, заустављених пред овом од природе снажном препоном, која је још и вештачки јако ојачана. Тим начином извршила би се чврста веза између руско-српско-румунске војске, преплавила би се мађарска раван, и без великих ометања ова би се бујица брзо примицала Будим-Пешти, најважнијем стратегијском објекту који се не би могао спасти.

Моје је непоколебљиво уверење да би оваквим радом још те године рат био свршен с Аустро-Угарском у нашу корист. Одмах за овим резултатом дошла би неизбежна капитулација Турске, јер би она била при оваквим погодбама потпуно одсечена и лишена могућности да и даље продужи рат, пошто не би могла добијати средства потребна јој за овај посао. Али, као што је познато, ово је све пропуштено. Када сам једном приликом ову теорију изнео у оперативном одсеку Британског ђенералштаба, тада ми је начелник тога одељења, ђенерал Мориц, одговорио на сва моја излагања: „све је то лепо што ви излажете, али знајте: рат ће се свршити на западном фронту.“ Ми смо видели да то није тако било, него је баш балкански — солунски — фронт допринео решењу рата и на главном фронту. Опозиција да се Србији пошље помоћ само је продужила рат од 1915 до 1918 године.

*

Херман Штегеман у својој „*Историји Рата*,“[5]

[5] „*Geschichte des Krieges.*“ Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart und Berlin.

као и аустроугарски ђенерал пешадије Густав Шај, у своме чланку „*Балканске војне 1914—1915 године*“, штампаном у Pester Loyd-у[6], потврђују оно што сам мало час навео. Приказујући 3-ћу свеску Штегеманове Историје рата, ђенерал Шај вели, између осталога, и ово:

„Срби са своје стране били су сувише ослабљени да би могли мислити на извлачење користи од своје победе[7] и на пренашање своје офансиве на непријатељско земљиште њима је опорављење било неминовно потребно, да би попунили велике празнине у људству и накнадили знатан утрошак материјала. Србија је, у осталом врло немило разочарана развојем догађаја у пролеће 1915 год. Антанта је, да би увукла Италију у рат на своју страну, учинила овој велике уступке на далматинском приморју и на Јадрану, на штету Србије, која после тога није имала воље[8] да сноси тегобе напада на Аустро-Угарску, да привеже снаге монархије, те да на тај начин, ма и посредно, потпомаже свога супарника. Сем тога, неповерење Србије побуђено је било и преговорима Антантиних дипломата у Софији: да ли ће она требати да плати и бугарски рачун? Србија се дакле држала спремна и управила је своју пажњу све више

[6] Pester Loyd од 6 и 11 јануара 1920 године, јутарње издање.

[7] Мисли се на коришћење победе после Сувоборске контра-офансиве.

[8] Колико је мени познато, до времена до кога сам био у Србији, да су нам наши Савезници у априлу 1915 године ставили довољно свежих својих трупа, српска би Врховна Команда предузела корисну операцију против Аустро-Угарске

на Бугарску и на своју властитост у старој Србији и Македонији.[9]

„Балкан је у току пролећа 1915 године добивао све више значаја за аустро-немачку Врховну Команду. На фронтовима: руском, француском и италијанском већ су биле управљене збијене борбене линије од стране Антанте против Централних Сила, па је затворен и четврти још отворен фронт на Балкану, а тим је скован гвоздени обруч око Аустро-Угарске и Немачке, који је морао ове неизоставно придавити. Овоме се циљу Антанта била опасно приближила уласком Италије у рат (близина Јадрана) и дарданелским походом, који је требало да отвори мореуз и директну везу с Русијом преко Босфора и Црног Мора. — Ако се и мале балканске државе буду могле упрегнути у Антантина кола, онда ће се извршити одвајање Аустро-Угарске и Немачке од Турске, а изоловање оне прве било би потпуно.

„Мере за постигнуће овога циља Антанта је извршивала са грозничавом журбом, великом смотреношћу и према потреби безобзирном силом.[10] Србија и Црна Гора већ су се крвиле у служби Антанте. Румунија је још од почетка рата

[9] О овим српско-бугарским супротностима, као и о политичким приликама на Балкану, пре јесенске војне Централних Сила против Србије, налази се у Штегемановој Историји рата потанко и прегледно излагање.

[10] Ово не стоји у истини. Да је Антанта радила обазриво и силом, Бугарска се не би усудила да ступи на страну Централних Сила. То смо донекле већ казали, а то ћемо у редовима што долазе још боље и доказати. То нам, поред осталога, доказује и пример с Грчком. Да је Антанта употребила силу према Грчкој, више него сигурно би било да Грчка не би смела

била више у логору Антанте него на становишту својих савезничких дужности и отежавала је прелаз пошиљака централаца према Балкану свима чикармама оријенталске политике. Према Грчкој употребило се насиље помоћу Венизелоса, против воље краљевске и већег дела народа, који је хтео да одржи неутралност; Грчка острва пред Дарданелима била су поседнута; доцније су искрцане трупе у Солуну.

„Али у Бугарској је Антантина дипломација имала тежак положај; Бугарска није била тако лако достижна насилним средствима, нити се могла застрашити као Грчка, а није јој се могла ставити у изглед никаква велика награда, јер би се то морало чинити на рачун савезнице Србије. На тај начин су у такмачењу за наклоност Бугарске однеле победу централне дипломате — тешким жртвама. Десну обалу Марице и предграђа Једрена морала је Турска уступити, источна Србија обећана Бугарима (6-тог септембра), и тек када су ови ступили у своју нову властитост уступљену од Турске (25 септембра), прешли су отворено на страну Централних Сила. Врло доцкан сада уложи Антанта свој ултиматум (4 октобра), али она није више могла преокренути створену ситуацију.

„Овим су Централне Силе добиле новога савезника; оне су се трудиле да се користе положајем, да рашчисте ствари на Балкану, постигну везу с Истоком и тиме коначно обезбеде бокове

заузети оно и онако држање како га је она имала у 1915 и 1916 години, када је отказала уговор с нама и била директна опасност Савезницима на Балкану све до доласка Венизелоса на власт.

и залеђе. Прилике на осталим војиштима допуштале су овакву акцију; ратна дејства су при крају месеца октобра свуда дошла до извесног застоја. Истина, позицијски рат у Француској распламтео се у неколико махова живље, због Антантиних покушаја пролома, тако и сад у Шампањи и Артоа (крајем септембра); али већа опасност тамо није претила. Велика офансива у Русији гасила се, а на Сочи још су Италијани после треће офансиве стајали приковани за десну обалу ове реке.

„Пре свега требало је поћи против Србије. План акције саставили су у главном стану у Плесу представници четворног савеза: Конрад, Фалкенхајн, Ганчев и Зеки-паша".

Као што се види, наши су Савезници дали времена Аустријанцима да се прикупе, освесте и да сачекају моменат када они могу да изведу против Србије нови напад, сада удружен с немачким и бугарским снагама. Прикупљање знатних снага немачко-аустроугарских према северној граници Србије било је тачно познато свима нашим Савезницима и скора њихова акција против нас била је више него извесна, а бугарско држање било је такође јасно. Да ли је рађено што да се ови напади парирају? Одговор је негативан.

*

Познати француски публициста Огист Говен, у предговору књиге: „Les Bulgares peints par eux-memes", даје нам по овоме питању врло интересантне податке. Он вели:

„Пре пролећа 1915 године недовољно обавештене особе још су могле и сумњати у карактер бугарске политике, али после отпочетих

непријатељстава између Турске и Савезника морала је ишчезнути свака сумња, кад је софијска влада одбила да учествује у борби против њених старих угњетача. За свакога посматрача било је очевидно да закључи: да кад цар Фердинанд и његови министри нису хтели да користе прилику да поврате Једрене и линију Енос — Мидија, да су они већ директно или индиректно везани с Турском тј. с Немачком.

„Да у ово будемо уверени, није нам потребно да баш видимо и пипнемо хартију на којој је уговор написан. Од тренутка кад су Бугари напустили тежњу да поново заузму престоницу Тракије, око које су се тако очајно борили преко зиме 1912—1913 године, од тада је било извесно да су они уверени, да ће се њихове жеље задовољити на другој страни много пространије, и да ће им се дати оно што је њима драже. То што су они имали добити с друге стране, тицало се у првом реду Србије, тј. савезнице Споразумних Сила.

„Отпочета је жива акција речима и делима; софијске новине захтевале су да се одмах изврши окупација Македоније, а комите су упадале на српско земљиште с бугарске територије која им је служила као основица за операције.

„Дипломате тројног Споразума затворили су и очи и уши. Заражени уверењем да се Балкански Савез из 1912 године може обновити, односили су се према Бугарима као према будућим савезницима. Упињали су се да задобију краља, затим да на њ дејствују преко народа. Оба ова покушаја оманула су. Краљ и народ везали су се драговољно с Аустро-Немцима, после зрелог размишљања.

„У ово се на Западу није веровало, јер је уображавано да ће земља, Русима ослобођена 1876/7/8 године, сачувати синовље осећање према својој ослободитељци. Овако резоновање било је детињасто. Оно је истицало тотално непознавање политичке психологије. У истини, скоро сви бугарски политичари водили су анти-руску политику. У овом погледу између њих је била само једна разлика. Једни су отворено говорили да Бугарска треба да се наслања на Аустро-Угарску против Србије, како би се Македонијом повећали и обезбедили од руске окупације Цариграда и Дарданела. Други су хтели прво да се Русијом послуже против Турске, како би дошли у могућност да што боље укоче Србију и Грчку. Неисцрпна љубав према софијској влади и рђаво поступање са Србима и Грцима пренеражавало је. Византијска обмана помутила је империјалистичке мозгове и лево и десно. Данашњи догађаји показују колико су биле извештачене „мистичке“ аспирације Сазонова и Миљукова према Цариграду, које су они прогласили као неодољиве.

„У овом послу партија Миљуковљева учинила је основне погрешке. Ова је партија јако замерала оним ретким Французима и Енглезима, који су објављивали опасност од бугарске политике. Они су им пребацивали да хоће да компромитују споразум Савезника с Бугарима, храбрећи Србију и Грчку на отпор у погледу територијалних концесија у Македонији. Међутим они су сами, Сазонов и Миљуков, највише онерасположили Бугаре у току преговарања 1915 године, прокламујући своје претенсије и права Русије на Цариград и Дарданеле. Да је ово одиста овако довољно је

навести писање посланика Благојева, шефа социјалиста, који вели:

„Владање Цариградом и мореузима обухвата једновремено и владање Бугарском. Међутим у Бугарској има партија које уображавају, да ако је руска политика према Бугарима рђава, да је то из разлога што њоме руководе реакционари, као што је Сазонов. Они верују да би та опасна политика престала ако би је водио Миљуков, познати бугарски пријатељ и шеф руских либерала. Ове су идеје ових дана изнесене у „Миру“ и „Препорецу“. Ова је идеологија исто толико опасна колико и неоправдана. *Либерална и буржоаска Русија с Миљуковом на челу још је опаснија по Балкан и Бугарску, него што је то и сама реакционарна Русија.*

„Ове исте идеје износи и Радославов у „Народни Права“ од 11 априла 1916 год., коментаришући говор Миљуковљев од 24 марта, држан у Думи“.

Према свему овоме, није само питање Цариграда које раздваја Бугаре од Савезника, ту спадају још и друга питања: српско, југословенско, балканско и европско. У ову суштину није продрла дипломација Антанте, те је зато и учињена погрешка коју је српски народ искупио највећом ценом.

Француско-енглеске симпатије према Бугарима

Поред свих јасних и уверљивих знакова да бугарска политика има сасвим противне циљеве политици Споразумних Сила, тешко би се могао растумачити млак рад Антантиних дипломата другим узроцима до недовољним познавањем менталитета бугарских вођа и атавизмом у симпатијама према бугарском народу.

Француска политика[11] нарочитих симпатија према Бугарима инспирисана је још од 867 године, из доба када је папа Никола I писао римском надбискупу Хинкмару и тражио помоћ од Запада Бугарима против Византије.

Вазда великодушна Француска увек се интересовала патњама других народа, исто као и својима. С тога је она обратила своју нарочиту пажњу на невоље бугарскога народа од почетка 19. столећа. И влада, као и јавно мишљење, нису пропустили од тога доба ни једну прилику а да не помогну овом несрећном народу. Француски представници, као и француски путници, истраживали су начине и средства да ублаже судбину народа насељеног између Дунава и Цариграда, а када су башибозучка сверепства одјекнула

[11] Види: „Le Mirage Bulgare et la guerre européenne" par P. P. Sokolovich. Париз 1917 године.

по Европи, онда је сам Виктор Иго повео нову Крсташку Војну.

У извесним тренутцима у Француској је било заузимљивости за Бугаре на штету других балканских народа. Тако на пример када је 1912 године отпочео Балкански Рат, француске симпатије за Бугаре биле су такве, да су оне задивљавале друге Балканске државе: Србију, Грчку, Црну Гору и Румунију. У том времену Француска је отворила велике кредите софијској влади. И француска влада као и француски народ били су осетљиви што је Фердинанд Кобург често наглашавао „да је он по мајци Француз". Године 1915 француска влада упињала се до последњег тренутка да покаже Радославову своје велико пријатељство, врло често на штету својих Савезника, нарочито Србије.

После бугарске побуне 1876 године, коју су, као што је познато, Турци сверепо угушили, у Енглеској је стари Гледстон узео на се улогу, да обрати пажњу јавнога мишљења своје земље и свега цивилизованог света на сверепства која се врше над Бугарима, како би нагонио владе да овоме злу потраже радикалног лека. Шта више, у том циљу он је пропутовао своју земљу и држао сјајне говоре не само на јавним зборовима, него и у енглеском парламенту, против зверстава која се врше над Бугарима. Принципи, који су га у овоме послу руководили, чине част и њему као човеку и његовој земљи.

Ова и оваква пропаганда дубље је продирала у у срца енглескога народа, него хладна дипломација његовога политичког противника лорда Биконсфилда, који је сматрао да му је дужност да по могућству задовољи и Турке, своје пријатеље, те да тим начином омета руску политику на Балкану.

С тога је Гледстонова политика имала јачег утицаја и на јавно мишљење и на британску владу. Тим утицајем сен-џемски кабинет отпочиње да се односи према Бугарима с великим симпатијама још од прве цариградске конференције 1876 године, а нарочито од оснивања Бугарске као државе.

Данас није тајна ни за кога, да је уједињење Источне Румелије с Бугарском из 1885 године извршено помоћу британске владе. Од тога доба енглеска помоћ Бугарима није изостајала не само кад су били у питању бугарски интереси, него је она помагала и све друге бугарске амбиције, па и њихове империјалистичке тежње на Балкану.

Опште је познато, да је балкански комитет у Лондону образован с главним задатком, да фаворизира и подржава бугарске аспирације, не водећи ни најмање рачуна о животним интересима других балканских народа.

Од ових укорењених симпатија за Бугаре нису се могли одвојити Енглези чак ни у времену када је отпочео европски рат у 1914 години, онда када је било јасних и довољних, несумњивих знакова да је Бугарска несигурна и да ће првом згодом стати против Србије, па следствено и против Енглеза, актуелних савезника Србије.

Скретање пажње нашим Савезницима од стране наше на сасвим сумњиво држање бугарске политике и пре догађаја из септембра 1915 године није имало никаквог резултата, јер никако нису могли да схвате ситуацију онако како је она у истини била, а од 10 септембра 1915 године, као дана прокламовања бугарске мобилизације, па све до бугарског напада на нас, наши су се Савезници колебали и премишљали какво решење да предузму против Бугарске, као да

се при овоме још и могло сумњати у стварност и догађаје који ће да наступе. Дејства наших и дипломатских и војних представника, акредитованих код савезничких влада, да се бар сада одмах предузму енергичне мере против Бугарске, те да обуставе мобилизацију, нису успела. Енглези нису могли да се реше ни за какву акцију, те је ово време њихове нерешивости било фатално по догађаје који су убрзо наступили и који су наш народ довели у најмучнију ситуацију какву он у својој историји не памти.

Милран и Жофр су правилније схватили тешку ситуацију, и бар у овом времену били су за дејство најенергичнијим мерама, као и да се Србији што пре помогне. Ради овога долазили су и у Лондон не би ли и Енглезе приволели на ово једино и корисно решење. Али о овоме ћу опширније говорити у одељку кад будем излагао свој рад и драгоцену сарадњу нашега уваженог пријатеља г. Ситона Ватсона.

Може се са сигурношћу казати, да британски најутицајнији фактори, у овом конкретном случају лорд Киченер, као тадашњи министар војни, нису имали правилно конструисан појам о истинској политици Бугарске, нити су придавали Балканском Војишту важност какву оно заслужује, ни пре офансиве у септембру 1915 године, а ни после ове. Да ли је ово неразумевање имало свог разлога у тешкоћи самога питања, или су ту били позади други интереси? Од интереса је да се ово објасни, да се дозна права истина: шта је сметало нашим Савезницима да се Балканском Војишту прида важност коју оно заслужује, те да се и Србији помогне на време, а не доцкан и слабо? Даље наше излагање има за циљ да ово објасни, разуме се у обиму колико је он познат писцу ових редова, и колико се могло доћи до докумената који доприносе разјашњењу овога питања.

* * *

Много се трошило мастила расправљајући балканско питање, нарочито у другој половини прошлога века, па ипак у свима тим небројеним рапортима и мишљењима о полуострву, има само мали број докумената од вредности. Она су већином путничке белешке руских славенофила, публициста и путника француских, немачких географа и енглеских хуманиста; сви су излагали жалосно стање хришћана под отоманским јармом, па имајући само овај циљ пред очима, њихова су осматрања и дедукције остали јако скучени, чак и онда кад су имали политичког интереса.

Појмови о историји Балканскога Полуострва већином су нејасни, а темпераменат и карактер народа који ту живи, проучаван је само површно. Ово је зато што су ове комбинације, које се односе на Исток, погрешне. Сви рапорти о Балкану садрже сажаљење према хришћанском народу под Турцима, а ово сажаљење је увек било комбиновано с нарочитим тежњама сваке Силе. Како су од хришћана Бугари остали последњи под турским ропством, то је и интерес европских културних народа био њима посвећен у последњем времену. С њиховим питањима персонифицирале су се и патње свих других подјармљених народа. А како је бугарско питање било најјаче заоштрено баш у доба када је све намеравало да се једном дефинитивно реши и Балканско Питање (1877-8), то је коенсидирање ових догађаја појачало и генералисало бугарску улогу у питањима која се тичу Балкана. Благодарећи само стицају оваквих прилика и нарочитим тежњама руске политике, може се растумачити Сан-Стефански уговор, најфантастичнији акт у целој овој историји. Осим тога благодарећи постојаном непознавању стања ствари на Балкану, европска дипломација још није успела да се еманципује суге-

стије под којом се она налази већ 40 година. Целокупна бугарска мегаломанија заснива се на овој сугестији.

Бугарски циљеви, који су врло много претерани, нису устаљени и често прелазе границе Велике Бугарске, онакве каква је она схваћена у С. Стефану. Према приликама и моментаној потреби колебају се бугарске претенсије. Оне те́жѐ да обухвате највећи део земаља Балканског Полуострва између Црног, Белог и Јадранског Мора, између Олимпа и Дунавске Делте, од Мораве полазећи од самог Београда преко Крушевца, Косова, Дибре и арбанаске обале. Они претендују и на Тракију до самог Цариграда, кадшто обухватајући и сам Цариград. Поље бугарских комбинација је врло пространо; ове се кадшто оснивају на историјским правима Бугарске, кадшто на административној подели отоманског царства, или на етнографским резонима, стратегијским и политичким. Сваки од ових аргумената, или сви укупно према потреби, остављају им велику слободу за најразноврсније комбинације.

С тих разлога било би нетачно говорити о бугарској народној политици у смислу зреле и одређене концепције, која би утврдила савесност и сразмеру њихову, као и пут који би их најсигурније могао довести до њеног остварења.

*

И руски меродавни фактори, поред Француза, били су за што јачу акцију како у погледу помоћи Србији, тако и у погледу пресије на Бугаре. У том смислу од интереса је да се знају неки извештаји из тога времена нашега војног изасланика у Русији, коњичког пуковника г. Бранислава Лонткијевића. Његова депеша послата нашој Врховној Команди 12 септембра 1915 године под бројем 203 гласи:

„Питање о слању једне дивизије у Србију за сада остаје отворено док се не расветли ситуација. Сад је сва акција управљена на то, да се између Савезника утврди известан план у погледу дејства против Бугарске, ако би одбила ултиматум, који ће јој се ових дана поднети.

„Француска влада је већ начелно дала пристанак да пошље своју војску на Балканско Полуострво. Очекује се пристанак и осталих Савезника.

„Русија и Француска енергично дејствују на остварењу овога плана, јер виде опасност ако се онемогући веза Солун—Ниш—Дунав—Русија. У новембру се Северно Море залеђује, а Дарданели су још сувише далеко од ослобођења. Пут преко Владивостока је далек и неугодан. Дакле, најкраћи и најугоднији је пут преко Србије. Огромне руске поруџбине, од којих зависи успешно продужење рата, јесу у Америци, Енглеској и Француској. Главна испорука почиње тек у децембру.

„Дакле, питање везе Солуна и Србије с Русијом јесте питање свију Савезника и треба сматрати, да ће Савезници све учинити, да се држање Бугарске тим пре рашчисти.

„Код Румунске Владе учињен корак, да се њиховим лађама врши транспортовање материјала за Србију док се прилике не разјасне".

Друга његова депеша од 13 септембра 1915 године под бр. 204 гласи:

„Вечерас за време вечере имао сам место до Цара, и готово све време говорили смо о нашим садашњим приликама. Цар је сам о томе почео речима: „код вас је сада узрујано".

„Изложио сам Цару све што сам знао о стању у Бугарској и на нашим границама. Даље,

све оно у смислу депеше господина министра председника број 9892 и поводом тога представио сам стање код нас. Цар рече, да му је начелник штаба Врховне Команде реферисао о мојој посети и представци, да би корисно утицало кад би могли послати у Србију ма и најмање руске војске, али сад док се не разјасни ситуација, не би се могло по Дунаву ништа слати; али Србија може бити сигурна, да ће њени Савезници учинити све што је могућно.

„Француска је Влада већ дала пристанак да пошље на Балканско Полуострво 150.000 војника. Воде се преговори и с осталим Савезницима; кроз који дан биће све јасно.

„За Грчку вели да се нада да ће испунити своју обавезу према Србији. Саветује да ипак будемо обазриви и да не испаднемо нападачи на Бугарску."

Трећом депешом од 13 септембра 1915 године број 208 јавља:

„Телеграм господина министра председника бр. 9699 примио сам данас. Вечерас сам све извршио. Начелник штаба Врховне Команде, пошто ме је пажљиво саслушао, казао ми је следеће: гледиште ваше Владе и ваше Врховне Команде потпуно је оправдано. Као војник потпуно увиђам да су сада часи а не дани скупоцени, и да је захтев ваше Врховне Команде: *да треба што пре или задржати бугарску мобилизацију или је напасти пре него што буде исту извршила, потпуно на своме месту.*[12] Предстоји одсудан

[12] Курзив је наш. Види се да и начелник штаба руске Врховне Команде одобрава намеру наше Врховне Команде да се Бугари нападну у току мобилизације, само је лорд Кичинер одсудно противан.

дипломатски корак, *само се очекује одговор Енглеске*[13] у погледу војне помоћи коју може ставити на расположење. Даље, вели, да ће сутра овде доћи председник Министарства Горемикин, да ће њему и Цару представити све ово са захтевом, да се одмах предузме одсудан корак против бугарске мобилизације. Даље ме је питао: како ће поступити грчка влада ако Србија буде нападнута? Казао сам, да би то наша Влада претходно повољно регулисала. Начелник штаба изражава бол што је Русија сада у тешким околностима и не може предњачити, али енергично дејствује на остале Савезнике, да ставе на расположење што више војске. Гледаће, ако је икако могуће, да откомандује и пошље један одред у Србију. Наредио је Веселкину да прикупи у Ренију што више румунских транспортних средстава."

Четврта депеша од 16 септембра 1915 године под бр. 215 гласи:

„Примио сам наређење господина министра председника Бр. 10.124. Како је овде стигао председник руског Министарства Горемикин, то сам сматрао да треба вечерас да видим начелника штаба и да га упознам са садржином поменуте депеше. Био сам код начелника штаба вечерас у 7 часова и, пошто сам реферисао о новостима које за данашњи дан имам од наше Врховне Команде, прешао сам на ствар и у згодној прилици предочио о последицама које ће наступити услед неактивности дипломације Четворног Споразума у питању бугарске мобилизације, и представио тежину ситуације у којој се налазе сви Савезници

[13] Ово најјасније показује нерешеност Енглеске у најкритичнијим моментима када се имало брзо решавати и одмах радити.

а нарочито Србија. Начелник штаба одговорио: увиђам и сам све то и као што сам јучер обећао данас сам о свему реферисао Цару. Вечерас по вечери говорићу с председником Министарства и надам се да ћу и њега уверити, да се више не сме губити време и да се одмах предузме одсудан корак код бугарске владе, да обустави мобилизацију. Даље рече, да будемо уверени да се неће ограничити на полу-мере. Сутра ћу јавити што буде. У времену пред саму вечеру уграбио сам да проговорим неколико речи с председником Министарства Горемикином и кажем му најглавније. Он рече кратко: све је то тако, но ма какве гадости чинила Бугарска, будите спокојни и не брините, све ће бити урађено како ваља."

На послетку, пета депеша нашега војног изасланика у Русији, послата 16 септембра 1915 године под бројем 219 гласи:

„Сад, по вечери, после праштања, Цар ме питао: има ли што нарочито важно из Србије? Одговорио сам, да до сада ничега другог нема до то, да је код нас настало тешко стање, што још ништа није предузимато, да Бугарска обустави своју мобилизацију која се већ приводи крају, и додао сам, да се бугарска влада тим одуговлачењем пространо користи у агитацијама против Савезника, а нарочито Русије. Цар рече, да је о томе већ чуо, али да то неће дуго трајати. Пита: да ли нас на граници узнемиравају? Казах, да још не, али да су код нас сви уверени, да ће нас напасти чим буду готови с концентрацијом, и да је због тога наша Врховна Команда предузимала потребне покрете трупа ка бугарској гра-

ници. Цар рече да су те мере неопходне.[14] Као што сам већ јавио, сутра је овде министарска седница и јавићу шта сазнам".

*

Наводим горња документа да би се видело, да су и Руси били за акцију против Бугарске, али да су стално очекивали пристанак и других Савезника, у овом случају само Енглеза, јер су Французи већ донели своју одлуку *за*. Очекујући на овај начин сагласност Енглеске губило се време; међутим догађаји су се развијали муњевитом брзином, и када су се десили, акција је оманула.

Разлози енглеске колебљивости и нерешивости да се приђе једној паметној солуцији, коју је императивно тражило ондашње време и прилике, не могу се објаснити другим факторима него њиховом потпуном необавештеношћу о правој ситуацији духова у Бугарској, као и традиционалним њиховим симпатијама према бугарском народу; или и једном и другом.

Ако би се овакво држање Енглеза и могло да објасни пре бугарскога отвореног напада на Србију, њихову Савезницу, али се не може никако разумети што се нашло људи (пуковник Репингтом), који су писали у корист Бугара и онда када су се Бугари на Балкану борили исто тако огорчено и против енглеских трупа као и против српских. Пуковник Репингтон правдао је улаз Бугара у рат против Споразумних Сила једино краљевим утицајем и утицајем незнатног броја бугарских политичара, али је бранио бугарски народ. У осталом ми ћемо мало доцније документално доказати, да су, осим краља и свих политичких група, за ту политику били сви у Бугарској, па и народ.

[14] Као што се види из ове депеше, Цар налази да је покрет наших трупа ка Бугарској граници „неопходан", а лорд Кичинер исказао ми је велику срећу што ово радимо. Али о овоме питању говорићу опширније на своме месту.

Дакле ово заузимање за рачун Бугара настављено је у Енглеској за све време рата, те је тим начином енглеско јавно мишљење одржавало у сталној заблуди. Нема сумње да је овај рад имао извесног утицаја и на британску владу, већ из раније добро расположену за Бугаре, због чега се њен рад често косио у најважнијим животним питањима Србије, најоданијега јој и јуначкога Савезника, а једновремено и с британским интересима.

Два позната Енглеза, два чувена бугарофила, браћа Бекстон, усуђивали су се чак и онда када је тачно констатовано, да се ратна срећа централних сила — па и Бугарске — клони паду, отпочели су да заступају интересе Бугара пред јавним мишљењем,[15] после толико великих и неопростивих њихових грехова, сугерирајући влади сепаратан мир с Бугарском, не би ли је тим начином спасли рђавих последица.

Најзад, да би још боље представио потпуно погрешну обавештеност о народима и приликама на Балкану, не само јавног мишљења него и службених британских фактора, потребно је да овде наведем један случај из моје службе у Лондону за време рата.

Британски ђенералштаб у Лондону издавао је свакодневно поверљиви билетен у коме су се налазили извештаји о стању код непријатеља, као и о стању код Савезника. Овакав билетен добијао сам и ја сваког дана, као савезнички српски војни изасланик.

[15] Види од Нојела Бекстона: „The new Departure in Balkan Diplomacy", одштампано у „Nineteenth Century and After". Св. јуни, 1917 године.

Једнога дана, у доба Пећанчевог устанка, онда када је букнула побуна нашега живља против незапамћених и нечувених бугарских насиља у топличком, нишком и врањском округу, поглавито у околини Прокупља, Куршумља, Лебана, Лесковца и Ниша, одштампано је у одељку под „Србија“ о том догађају једно обавештење које, према данашњем мом сећању, овако излаже овај догађај: под вођством Косте Пећанца избила је побуна у околини Прокупља, Ниша и Лесковца против бугарског зверства, па се вели на завршетку „народ ових округа је бугарског порекла, али је својим симпатијама за Србе“.

Кад сам прочитао ово, згрануо сам се овако великој необавештености надлежних британских органа и наших Савезника. И ако сам у ранијим својим службеним односима чешће имао прилике да исправљам погрешност њихових обавештења о нама, овај случај је излазио из оквира случајних погрешака. Одмах сам написао писмо пуковнику г. Баклеју, шефу одсека британског ђенералштаба, с којим сам имао најчешћих службених релација, у коме сам му у главном изнео, да њихов извештај који се тиче овог догађаја не одговара истини, јер у свима тамо поменутим окрузима, а специјално у топличком, као центру побуне, одувек живи сасвим чист српски елеменат, без и најмање мешавине с другим народима, најмање с бугарским. За доказ томе навео сам му факат, да је Прокупље било престоница Југа Богдана, таста цара Лазара који је на Косову погинуо, а да је у најновије време, после наших ратова 1876/7/8 године већи део топличког округа, као и околина Лебана и Лесковца, насељен Црногорцима, несумњиво најчистијим српским елементом.

Саопштавајући му ову истину, молио сам га за дејство, да се ова велика грешка исправи једним написом у првом наредном броју.

Уместо исправке одговорио ми је пуковник Баклеј, да ми је захвалан на поднетим му обавештењима, али ме моли, пре него што би извршио исправку, да му одговорим на ово питање: зар не живи бугарски живаљ на територији наше Краљевине која лежи југозападно од тока Нишаве ка Врањи?

И ако сам био још више изненађен на овако ново и неоправдано питање, ипак сам му опширно одговорио и историјским неоспорним фактима побио његову сумњу. При свем том моја молба није уважена и исправка није објављена!

Да ли потребују коментари за овако погрешна и нетачна обавештења нашега савезника?

Погрешке дипломације четворног споразума

Интервенција Бугарске на страни Централних Сила, у септембру 1915 године, било је велико изненађење за савезничке владе, исто као и за њихово јавно мишљење. Обоје су били жртва свога поверења у руковаоце дипломације. Бугарска их је све преварила.

Овде би било умесно питање: да ли би се ово изненађење могло десити, да је савезничка дипломација правилно и тачно процењивала развој догађаја у Бугарској, рад политичара и краља, као и да ли је тачније познавала циљеве Бугарске политике? Свакојако не би се догодило ово изненађење, и респективне савезничке владе биле би на време и боље обавештене.

Тачно је утврђено, да је бугарска влада отпочела своје споразумевање с Берлином, Бечом и Цариградом још у децембру 1914 године. Даље, знало се, да су Бугари закључили и добили зајам у Немачкој, а очигледно је да Немци овај зајам не би одобрили под другим погодбама него да Бугарска ступи на њихову страну. На послетку знало се, да су Бугари купили од Аустријанаца један пароброд, на коме је само замењена аустријска застава бугарском, само с тога да би се могло слободно преносити оружје и муниција,

намењена за њихово и турско наоружање. Да ли су ови догађаји могли и смели бити непознати владама споразумних сила, као и пролаз преко Бугарске за Турску немачких официра, подофицира и механичара? Да ли су што значили периодично понављани напади на железничку пругу Солун—Ниш од стране бугарских комита, наоружаних државним оружјем, па и митраљезима?

На сваки начин да су владе Споразумних Сила имале ове извештаје, те да им је и овај рад био познат. Владе: српска и грчка стално су обраћале пажњу својим савезницима на бугарску опасност; српске и грчке новине непрекидно су објављивале симптоме бугарског непријатељског рада према Споразумним Силама. Највиђеније француске журналисте: гг. Пишон, Шерадам, Говен и Ербет обавештавали су француско јавно мишљење и владу о намерама бугарским. У овом смислу од великог је интереса тачан обавештај који је послао Думерг, и који је штампан у „Echo de Paris" од 1 маја 1915 године под насловом: „Les Bulgares forgent les armes" у коме јасно износи, да се Бугари споразумевају с нашим непријатељима, као и да се спремају да нас нападну с леђа.

Исто тако наши британски пријатељи: гг. Ситон Ватсон, Стид директор Тајмса, Еванс Баровс, Прајс и др., тачно обавештени о великој опасности у којој се налази не само наша него и општа савезничка ствар, ако се Србији на време не би помогло, развили су такође необично живу журналистичку акцију, којом су пропагирали што брже слање помоћи Србији. Најугледнији лондонски листови, нарочито „Manchester Guardian", „Daily News", „Cronikle" (три либерална

листа), „Glob“ (шовинистички), а нарочито „Times“, с нашим пријатељем Стидом и „Morning Post-ом“ стално су заступали ово гледиште.

Ватсон је по овом питању говорио с најугледнијим британским политичарима: Лојд-Џорџом, Аскитом, Бонар Ло-ом, Сер Едвард Хенријем, шефом лондонске полиције, с посланицима и другима. Али ова искрена и тачна обавештења нису примили руковаоци државном политиком, те је таквим радом наша катастрофа била неизбежна.

Када су, српска влада и српска Врховна Команда, виделе угрожену егзистенцију своје земље у највећој мери, а на своје молбе нису добиле помоћи, Врховна Команда је била скоро решена да се баци свом својом снагом против бугарске перфидне намере, нападом одважним и силним као олуја, те да тим актом претекне и спречи бугарску мобилизацију и напад, што је све стојало у најтешњој вези с нападом немачко-аустроугарским. Али српска влада, свесна својих савезничких обавеза и искрено одана Споразумним Силама, није хтела да предузме ову меру без одобрења; али јој ово није дато! Таквим радом наступили су тешки дани за српску војску, српски народ и српску државу.

За сваког од нас било је сасвим јасно и несумњиво, да ће нас наш зао сусед напасти, чим се буде за тај посао успособио. С тога се природно наметало питање: да ли би било мудро скрштених руку чекати то време, или се користити нашим преимућством и нашом већ организованом снагом, да ми нападнемо Бугаре још у току њихове мобилизације и да их силом приморамо на мировање?

Ову намеру наше Врховне Команде нису нам допустили да извршимо наши Савезници, погрешно

верујући бугарским лажима, те нас довели у безизлазан, мучан и неодољиво тежак положај, да будемо нападнути скоро са свих страна куд-и-камо надмоћнијим снагама. За доказ овога што говорим овде ћу навести, да је 13 септембра 1915 године у подне енглески војни изасланик пуковник г. Филипс предао нашој Врховној Команди телеграм, који је он добио од лорда Киченера, ове садржине:

„Ја сам непријатељски расположен против планова српске Врховне Команде које она мисли да предузме према Бугарима. Убрзавајући непријатељства с Бугарском, Србија ће пасти Немачкој у руке и свака таква радња била би најнепаметнија за садашње време у коме ми удешавамо да пошљемо трупе у Солун, да успособе Грке да помогну Србији“.

14 септембра 1915 године и Греј је саветовао нашу владу да не нападнемо Бугарску. О овоме акту изнећу детаље доцније, на месту где будем изнео један чланак Ситона Ватсона.

Али осим акција енглеске у овом смислу су дејствовали на нашу владу и француски и руски посланик. То је дало повода председнику наше владе да пошље циркулар нашим посланицима код Четворних Сила и нашим посланицима у Атини, Букурешту, Софији и Цетињу следећег садржаја:

„Овдашњи посланик руски и француски саветовали су нам, да не учинимо нешто што би изазвало Бугарску да нас нападне. Питао сам их: да ли мисле да не треба предузимати мере, да заштитимо нашу границу према Бугарској? Одговорили су, да то не мисле, али да их не бисмо напали или какав сукоб провоцирали.

„По тим саветима судимо, да нашим савезницима још није јасна ситуација на Балкану, па ни то, шта значи мобилизација бугарске војске; да још не виде да се Бугарска придружила Немцима и Турцима. То нас камени. Настаните најживље да уверите наше Савезнике, да им после мобилизације не остаје ништа друго, него да брзим и енергичним мерама покушају отклонити опасност која прети свима нама, док још има изгледа да се може отклонити и док јавно мишљење у Бугарској чека на то шта ће рећи и шта ће радити силе Четворног Споразума, кад је Бугарска стала на страну њихових непријатеља. Ако у Бугарској опозиционе групе виде, да се силе Четворног Споразума и сада после мобилизације колебају и мисле да Бугарску задрже обећањем концесија, онда ће опозиција подржавати владу, јер виде да се још више нуди, и изгледала би непатриотична у очима народа ако не помаже владу, онда ће они сматрати да је Немачка однела победу и на Балкану и ућутаће и пустиће да Бугарска војска изводи планове немачке команде.

„Сада није моменат колебања и преговарања и давања савета, него моменат рада брзог и одсудног, јер кад се није могло доћи до споразума путем преговарања за годину дана, ваљда се неће сада мислити да се тим путем може штогод постићи. Бугарска жели да добије времена за концентрацију своје војске и за то ће се сада правити како је вољна да још преговара. На ту замку не треба ићи.

„Ми познајемо и Бугарску и Балкан, и зато предлажемо мере које могу имати дејства. Ако

силе Четворног Споразума и сада буду ишле спорим путем у односу Бугарске, онда је све изгубљено и Бугарска је све нас преварила и доспела до тренутка, који је очекивала.

„Опет свраћамо пажњу наших Савезника на предлоге које смо учинили и који су једино у садашњем моменту целисходни:

„1. тражити од Бугарске да опозове наредбу о мобилизацији, и ако у року од 24 часа не опозове, онда прекинути односе и изјавити, да су ратни односи настали између Бугарске и сила Четворног Споразума и њихових савезника;

„2. одмах по истеку рока, окупирати Варну, Бургас, Дедеагач и искрцати трупе, да види бугарски народ да ће се рат отпочети, ако не спречи своју владу;

„3. одмах послати Србији преко Солуна војну помоћ, а Русија може послати Дунавом бар једну дивизију, што ће највише подејствовати на народ и бугарску војску;

„4. настати код Румуније да и она мобилише и да се солидарише са Србијом и Грчком.

„Ако се то одмах не изврши, онда ће настати слом на Балкану и Немачка ће у најкраћем времену добити везу с Турском. Грчка, и ако мобилизира, остаће мирна, јер ће видети да се не може ослонити на силе Четворног Споразума. То исто биће и с Румунијом.

„Српска војска, по мишљењу Врховне Команде, могла би имати успеха бар у почетку док се не сконцентрише бугарска војска и да би се добило времена и сачекао долазак војне помоћи, и што је најглавније, да се спречи прекид на

железници у Македонији и у Тимочкој долини, јер тимочка железница лежи на самој српско-бугарској граници.

„Ако Бугарској дамо времена, она ће сконцентрисати војску на Тимоку, што је већ почела, и прекинути везу Русије, Румуније и Србије, омешће саобраћај наше војске, пренос хране и муниције, управо позадину и базу српске војске узеће у своје руке.

„Наша Врховна Команда скида са себе одговорност за катастрофу која ће неминовно наступити ако се не поступи одсудно и брзо, и ако јој се буде спречавала благовремена офансива. Тако исто сматра ситуацију и српска влада, и жели најживље да се узме у оцену све оно што смо рекли. Чекамо одговор.

Пашић. с. р.“.

Овај циркулар довољно јасно износи критично стање у коме смо се налазили у времену пред бугарским нападом. Наши се савезници стално и једино плаше да ми „не провоцирамо напад“, али се не боје од очигледнога скорог напада Бугара на нас! Непрестано на нас дејствују у овом смислу и заваркавају се обећањима које им Бугари дају. У овоме као да лорд Киченер предњачи, он користи сваку прилику да нас у миру одржи, да очекнемо напад бугарски и тиме западнемо у безизлазну ситуацију. Тако је 15 септембра око подне енглески војни изасланик пуковник Филипс изјавио помоћнику начелника штаба Врховне Команде пуковнику г. Живку Павловићу ово:

„Нарећено ми је да вам нагласим, сасвим независно од држања Грчке која се још затеже да дозволи савезничким трупама пролаз кроз

Солун, да би ипак требало неколико недеља докле би 100 хиљада савезничке војске допрло до Велеса. *Даље да поново изразим начелнику штаба Врховне Команде, да опасност лежи у томе, ако би Србија похитала с непријатељством,*[16] јер Савезници држе, да ће стизање савезничких трупа у Солун имати ублажавајуће дејство на бугарску Врховну Команду.

„Кад сам овај телеграм примио, лорд Киченер још није био добио мој телеграм, у коме сам му јавио, да Србин неће ни у ком случају провоцирати рат“.

Исто је лорд Киченер и преко мене савстовао, о чему сам известио Врховну Команду мојим телеграмом Пов. Бр. 46 од 15 септембра 1915, чију ћу садржину навести доцније.

*

Оваквим радом одавала се слабост Савезника, што у истини није било. Али ипак ово је било довољно да охрабри Бугаре и да истрају у својим намерама, а с друге стране они су били повод да се и наши пријатељи декуражирају и зауставе у акцији, која би за нас била од користи. Румунија је због овога одложила свој улазак у рат за читаву годину дана, а Грчка нам је отказала уговор о савезу.

Познате су све тешкоће и компликације које су настале овим узроком за и иначе врло мучан положај мале савезничке снаге на солунском фронту. И ако

[16] Курзив је наш. Карактеристична је ова бојазан у Енглеза, да ми не нападнемо Бугаре! Као да је нама стало до тога да још више отежамо своју тешку ситуацију и поред Немаца и Аустријанаца добијемо за непријатеља још и Бугаре. Енглези не виде главно питање: скори бугарски напад на нас.

су још раније биле врло добро познате симпатије грчког краља Константина за Централне Силе, ипак ништа није на време предузето, да се Грчка примора на испуњење својих уговорних обавеза према нама, ма да је она била и онда, као увек, у потпуној зависности од Споразумних Сила. Тек доцније су предузете према њој неколике мере, што је ваљало извршити раније у погоднијим часовима. Биће од интереса да овде истакнемо неке детаље који ће показати оправданост наших тврђења, да је неодлучним и неумесним радом наших Савезника створен критичан положај на Балкану, да је због тога Србија страдала, и на послетку, да је положај слабе савезничке снаге на солунском фронту био незавидан за нешто јаче од три године.

Знано је било, да су у Грчкој постојале још од почетка рата две политичке струје, које су се разликовале у мишљењу по питању одржања савезничких обавеза према Србији. Обе су биле за неутралност, али обе из сасвим противних разлога.[17]

Венизелос, председник грчког министарског савета, процењивао је случај када би се Бугарска придружила аустроугарском нападу против Србије па је налазио, да Грчка у таквом случају не може остати скрштених руку. Ако буде Бугарска мобилисала онда ће и Грчка морати учинити то исто.

С тога је он писао Страјту, министру спољних послова: „треба претпоставити могућност генерализације рата, те да би унапред одредили нашу политику. После зрелог размишљања моје је гледиште, да краљевска влада у том случају не може ни по

[17] Види опширније о овоме дело пуковника F. Feyler-a „La Campagne Macédoine" 1916—1917.

коју цену стати на страну непријатеља Србије и кооперисати на противној јој страни; то би било сасвим супротно интересима Грчке, противно уговору и достојанству државе. Ја не могу бити сагласан с таквом политиком ни под каквим изговором."[18]

На овој основи Страјт је предао 2-ог августа српској влади следећу изјаву;

„Не улазећи у испитивање обавеза које произилазе из уговора између Србије и Грчке, већ с разлога што је независност и интегритет српске територије суштаствени фактор балканске равнотеже, устаљене букурешким уговором, коме је Грчка чврсто и решено одана, довољно је да та факта диктују грчкој влади правац рада кога ће се она држати, те да би што боље помогла пријатељски и савезнички народ.

„Краљевска је влада уверена да испуњава дужност пријатеља и савезника својим решењем, што ће према Србији заузети положај добронамерне неутралности, и што ће бити готова да одбије сваки напад коме би била изложена Србија од стране Бугарске.

„Учествовање Грчке у данашњем рату, а да не буде од користи Србији, нанело би јој велике штете. Када би постала ратујућа страна, Грчка би дала своме савезнику врло слабу помоћ, упоређујући је са снагом њеног противника, и тада би Солун, једино слободно пристаниште за снабдевање Србије, неминовно постао решавајући објекат, кога би Аустријанци тежили да заузму.

„Још више уласком Грчке у рат знатно би се смањила њена снага, док је у општем интересу

[18] Телеграм од 29 јула 1914 године „Грчка Бела Књига".

да она ову снагу очува неокрњену, како би импоновала Бугарској".[19]

Према овој Венизелосовој политици грчки је краљ био у опозицији, јер је био под утицајем свога шурака цара Вилхелма II. Овај је захтевао, да Грчка мобилише своју војску и ступи на страну Немачке против Словенства, њиховога заједничког непријатеља. Тим поводом Страјт је послао у Берлин овај краљев одговор:

„Цар зна да су моје симпатије и моја политичка мишљења на његовој страни. Никад нећу заборавити да њему имамо да благодаримо за Кавалу. После зрелог размишљања немогуће ми је да видим, како би му могао бити користан, ако би одмах извршио мобилизацију моје војске? Средоземно Море је у апсолутној власти енглеско-француске флоте. Оне би уништиле нашу и ратну и трговачку флоту, узеле би нам острва, а поглавито спречиле би концентрацију моје војске која се изводи само морем, јер железнице још не постоје. Њему не би био ни од какве користи, а ми бисмо ишчезли с карте. Дошао сам на мисао, да нам се намеће неутралност, што би њему било корисно, с уверењем да нећу напасти моје суседе који су његови пријатељи, све док они не би додирнули наше локалне балканске интересе.[20]

Више од године дана, од почетка рата у јулу 1914 год., па до момента кад су Савезници решили да пошљу помоћ Србији, ове су две политике у Грчкој биле латентне. У почетку октобра 1915 године, Венизелос је, после прве оставке, поново дошао на власт, па се опет морао дефинитивно повући по краљевој одлуци. Његови следбеници, нарочито Скулудис, ставили су се у службу задњих намера краља Константина.

[19] Види „La Compagne de la Macedoine 1916—1917".

[20] Види „La Compagne en Macèdoine 1916—1917".

Ово време колебања Грчке, да ли да одржи или не обавезе савезничког уговора с нама, није корисно употребила дипломација Споразумних Сила, да натера Грчку на испуњавање њених обавеза, а она је, не може се порећи, имала и могућности и средстава да то изведе. Енглеска и Француска имале су у својој власти најефикаснија средства да угуше политику краља Константина, политику за њих штетну и опасну, па да помогну Венизелоса и одстране оне многобројне незгоде и неприлике које су биле стална опасност за савезничку војну експедицију на Балкану од стране скоро потпуно непријатељски расположене грчке војске.

Догађаји се у Србији развијају муњевитом брзином, губитак свакога тренутка од недогледне је штете за општу ствар; Аустријанци, Немци и Бугари преплављују Србију с три стране, српска храбра војска, при свем свом великом пожртвовању, не може да одоли навали не само веома надмоћнијем непријатељу, него одморном и материјално боље опремљеном, због чега свакога секунда запада у све тежи и мучнији положај с изгледом да је сасвим нестане, а наши моћни Савезници воде млаке преговоре с Грчком.

Оваквим неоправданим радом наших Савезника и Грчка је била изгубљена за нас. Од колике је велике штете ово било по све Савезнике, нарочито по нас Србе који смо због оваквог рада доживели и арбанску Голготу, не треба да наводимо, то сви ми врло добро и знамо и памтимо.

Циљеви бугарске политике

Свакоме солидноме познаваоцу политике Балканских држава, као и свакоме добром дипломати, неизоставно су морали бити познати циљеви бугарске политике:

1. уништење Србије;
2. спречити по сваку цену уједињење Србије са својом браћом Хрватима и Словенцима;
3. добити заједничку границу с Аустро-Угарском; и
4. што сигурније отклонити могућност да се Русија угнезди на Босфору и Дарданелима.

Догађаји су нам показали, да дипломати Споразумних Сила нису продрли у суштину ове политике; они нису увидели ову јасну ствар, и ако је она бола очи. Детињасто, наивно примали су као истину сва лажна бугарска уверавања, због чега су дѐлом и владе Савезника биле погрешно обавештене о правој ситуацији, те није никакво чудо што су одбијана наша обавештења, која су била и позитивна и тачна.

У извесним круговима биле су чврсто укорењене илузије о бугарској коректности, ма да су их најочитије демантовали не само догађаји, него и многобројни чланци бугарске журналистике, без разлике партија и владајуће странке као и опозиционих. Уместо да су се ове илузије временом и догађајима растуриле, оне су се тврдоглаво одржавале.

Међутим ни један број листа „*Камбана*“ није изишао, у коме се није цинички исмевала наивност Руса, Француза и Енглеза, а полуслужбени лист „*Народни Права*“ јако се чувао да напише и једну реч која би фаворизирала наде, које Антанта полаже на Бугарску.

„*Мир*“, „*Препорец*“, „*Бугарска*“, као и други опозициони листови, изјављивали су своју одност Антанти, али су се при томе служили подругљивим тоном. Не имајући ни снаге, а ни храбрости, да заступају и бране своје мишљење, или можда не имајући сами уверења да раде енергично, опозиција је била стално тероризирана македонским комитетима и владиним листовима, због чега се и она утркивала у демагогији и шовинизму, чиме је само повећавала захтеве који се имају положити Србији. Споразум с Антантом, који би задовољавао бугарски шовинизам и мегаломанију, једини је био начин који су имале храбрости да пропагирају партије Гешова, Малинова и Данева. Очевидно је да је ово утркивање у мегаломанији од стране опозиционих група само учвршћивало непомирљивост Радославовљеву.

У истини опозиционим листовима, који су се усуђивали да од времена на време објаве благе чланке у корист Антанте, софијски пресбиро није никад пропустио да објави неугодне коминикее против споразумне политике, и да нападне листове који су покушали ову да бране. Нарочито последња три месеца, пред бугарски напад, пресбиро је јако напао оне листове који су донели саопштења „*о терору у Македонији*“, наводећи имена, датуме и догађаје *потпуно измишљене*. У тим нападима тврдио је пресбиро, да су та лица погинула, или уморена ужасном смрћу

у затворима од стране Срба. Срби су ово оборили непобитним доказима, да се ове кривице нису никад догодиле под њином управом, већ да су то догађаји још из доба турскога режима и да их Бугари сада просто понављају само да би окривили Србе; али су се ови деманти изгубили у софијској вреви. Уз пркос демантију циљ је био постигнут. Дражећи мрзост против Срба, бугарски пресбиро обуставио је Антантину помирљиву акцију.

Напади на Србију били су на дневном реду, и испољавање мрзости против ње било је тако јако популарно, да је то био најбољи аргуменат политичким кривцима за одбрану. Бугари су почели уцене, захтевајући од Србије уступање македонске територије. Предвиђајући да Србија може и пристати на ове уступке, Бугари су ставили још један тежи услов, да те територије одмах окупирају бугарске трупе а никако трупе Споразумних Сила, јер немају довољно гарантије, да ће им се те територије одиста и уступити.

У истини је много важније питање: да ли Србија и Споразумне Силе имају гарантија, да ће и Бугари одржати своје обавезе, баш и кад би им се ове територије уступиле с њиховом окупацијом? Нису ли оне, и Србија као и Споразумне Силе, морале водити рачуна о томе, шта би за њих значило окупирање бугарском војском њиховога јединог слободног пролаза, војском организованом немачким новцем, опремљеном материјалом из Немачке и преплављеном немачким официрима?

И ако је Србија пристала да поднесе врло велике жртве уступањем извесног дела македонске територије, Радославов је одговорио, да је споразум немогућ, пошто Србија на ове концесије није пристала

добровољно, већ под притиском Антанте. Ово бестидно тврђење поновљено је и од краља Фердинанда у његовој прокламацији народу којом је оглашен рат. Бестидност клеветника с једне стране, благост бранилаца истине с друге стране и недостатак уверења и искрености у свих, створио је хипокризну и сумњиву атмосферу. Цео свет се пустио да буде вођ случајностима све више и више.

Полажући без прекида све нове и нове претенсије и говорећи да бугарске легитимне аспирације нису задовољене, Бугари у души нису желели да се изведу ови аранжмани, јер краљ Фердинанд никад није хтео да их оствари помоћу Антанте. То што је било очевидно за цео свет није било очевидно за дипломате Споразумних Сила, акредитоване у Софији; они нису схватили ситуацију онакву каква је она била у истини, па чак нису водили ни рачуна колико је и сама опозиција, ако се може за њу рећи да је била једина наклоњена Антанти, допринела консолидовању струје која је Бугарску гурала у рат.

Краљ Фердинанд много је полагао[21] да не буду поремећени односи између Русије и његовога верног слуге Малинова. Кад су се у току 1915 године две зараћене стране трудиле да дипломатским путем за се придобију Бугарску, тада су и Малинов као и краљ Фердинанд тачно знали, да је њихова земља већ стварно ступила на страну Централних Сила.

Још од јесени 1914 год. сваком је било јасно, ко је хтео да гледа ствари и догађаје какви су они у истини, да ће се Бугарска окренути против Споразумних Сила, чим јој се буде указала погодна прилика. Људима, који се нису заносили погрешним идејама, сам споразум с Турцима био је довољан и јасан знак; спо-

[21] Види „Alexandar Malinoff" од Леона Савадијава.

разум вођен од стране ђенерала Савова у јесен 1913 године требао је да отвори очи свима. Савезничким владама није било непознато, напротив, да се овај споразум изводи под протекторатом Берлина и Беча.

Дакле, да се Бугарска задобије за Споразумне Силе било је немогуће, што дипломати Споразумних Сила нису увидели. Краљ Фердинанд их је стално уљуљкивао у надама, јер је желео да се његова интервенција што боље плати. У том циљу он је шаржирао Малинова да организује привидну опозицију. Малинов је овај посао одмах прихватио, те га чујемо на улици, у Собрању и у Двору: колико би било опасно прићи на немачку страну? Марсел Динан у својој књизи: *L' État Bulgare* 1915, излаже на страни 288. говор Малинова, шефа бугарске демократске партије, говор који је он управио краљу. Он каже:

„Ваше Величанство, данашња је влада решена да уђе у авантуре које могу донети само катастрофе. Она хоће или неутралност, или савез с Немачком. У првом случају десиће се с Бугарском исто што и с Белгијом, она ће постати бојиште између Немаца који ће доћи преко поробљене Србије, и Француза и Енглеза који ће доћи преко Македоније. У другом случају ми ћемо имати за непријатеља три балканска народа и четири велике силе, а то би био крај Бугарске. Ситуација је врло опасна. Да се из ње изиђе потребна је влада шире коалиције и акција на страни Споразумних Сила. У сваком случају демократска партија изјављује, да ће бити против сваког аранжмана, који би ангажовао Бугарску на страни Централних Сила.“[22]

[22] Види већ поменуто дело од Л. Саваџијана: „Alexandar Malinoff“.

Врло је провидно да Малинов не би смео овако да говори, да није цео овај поступак унапред удешен с краљем Фердинандом. Осим тога, да ли је Малинов смео овако да се изражава пред краљем Фердинандом када је у једном свом говору у 1908 години, између осталог, и ово рекао краљу: „Господару, ми (демократе) с тобом смо, за тебе смо, увек смо с тобом“. Једно је несумњиво: краљ Фердинанд добро је користио ове речи Малинова, он их је објавио у иностранству, како би се у Немачкој стекло уверење, да Бугарска није земља која се тако лако „даје“. Наравно, одмах после тога, краљ је објавио бугарске претенсије кроз уста Радославовљева. Малинов је, као што се види, ову своју улогу одиграо на потпуно задовољство свога господара.

Између осталог, Малинов је имао улогу да отпочне дипломатску акцију преговора између Споразумних Сила и Бугарске. Он је први истакао идеју окупације македонске територије бугарским трупама, и ако је знао боље него сваки други, колико је било немогуће да се она оствари, али шта га се то тицало. Залажући се сав „против“ Централних Сила његова је задаћа била, да онемогући бугарску интервенцију на страни Антанте.

Ову маску збацио је Малинов одмах после Бугарске интервенције. На једном скупу 23-ег новембра у демократском клубу, вођ демократске партије држао је овакав говор:

„Централне Силе желе и имају снаге да задовоље све Бугарске аспирације, ми смо срећни, данас, што можемо да одамо пошту славној немачкој војсци која се бори и за наше идеале. Крв, коју проливају Немци на бојиштима, на западу као и на истоку, освештава велике принципе

права и правде на којима се зида сутрашња велика Бугарска."[23]

У ову дволичну игру вођа бугарске демократске партије нису продрле дипломате Споразумних Сила. Колико је била велика заблуда савезничких канцеларија о бугарској политици, уз пркос свакој историјској логици и стварној политичкој ситуацији? Све што је предузимано према Бугарској, биле су мере млитаве. При сваком таком демаршу код бугарске владе свака се нота завршивала изјавама симпатија, што је Бугаре још више окураживало. За доказ овога од интереса је да наведем овде чланак објављен у једноме париском листу од априла 1915 године.[24]

У томе се чланку вели: „да ће тројни споразум учинити корак у Софији поводом последњега бугарског упада на српску територију, како би се објаснило доцније држање и владање владе краља Фердинанда. Овај је корак потребан у толико пре, што је бугарски одговор на српску ноту колико циничан толико и хипокритан.

„Међутим, овај већ пети напад од почетка рата не сме се и сада оставити нерешен; ово важно питање мора се једном пречистити. Ваља нам представити, каква би велика несрећа наступила ако би се прекинула веза на железничкој прузи Солун — Ниш? Србија би била изолована и одсечена од Француске и Енглеске, она се не би могла снабдевати, брзо би остала без муниције и поред све храбрости својих војника; она би била стављена на милост аустријским нападима, који су већ одавно наглашени. Осим тога извр-

[23] Види „Alexandar Malinoff".

[24] Види „Le Mirage Bulgare".

шила би се веза с Бугарском. С тога ако желимо да се од овога сачувамо, из разлога општих савезничких интереса, ваља у Софији радити отворено и енергично, без слабости. Ваља у Бугарској разбити утисак као да Антанта трчи за њима; од њих треба захтевати лојално одржавање тачне неутралности.

„И ако данашња софијска влада нема куражи да отворено изиђе из резерве, те да се јасно изрази против нас, ипак треба једном свршивати с том комедијом. У Софији треба да буду уверени, да смо ми решени да очувамо интересе својих савезника, исто као да су наши. Саветници краља Фердинанда треба да знају, да ово нису моменти трговања, већ или да се подчине стриктној лојалној неутралности, или да повуку све последице другојачијега њиховог рада. Радославов, Генадијев и др. треба да знају, да силе као што су Француска, Енглеска и Русија немају против њих никакве анимозности, али да ће оне подесити своје понашање према њима, онако како буду они заузели држање."[25]

*

Ово, што довде наведосмо, само је један део несумњивих симптома, још пре бугарске интервенције, да ће они ступити, ако већ нису, на страну Централних Сила, против Антанте. При свем том, наши моћни Савезници стално су гајили узалудне наде, уместо да су енергичним средствима, којима су располагали, потпуно спречили и онемогућили Бугарску да изведе ову своју намеру.

Таквим погрешним радом као да се хтело олакшати Бугарској да угази у рат против нас и против

[25] Види „Le Mirage Bulgare".

наших Савезника, па да тек онда, кроз уста њихових најутицајнијих политичара, чујемо и сазнамо за сав њихов рад на овоме послу. Да бисмо овај рад што боље представили читаоцима, од вредности је да наведемо још неке интересантне податке. Тако „Frankfurter Zeitung“ од 15 септембра доноси ове редове:[26]

„С решеношћу, својственом Бугарској, она је везала своју судбину и будућност свога народа са судбином Аустро-Угарске и Немачке, чије су победе сигурна гарантија боље бугарске будућности. Циљ Бугарске није да само освоји Македонију, што бугарски краљ нарочито наглашава у своме манифесту, него још и да добије заједничку границу са Централном Европом, како би тиме добила слободан пут за извоз својих продуката на пијаце Централних Сила.

„Софијски адвокат Иван Димитров, који се бавио у Женеви по специјалној мисији, интерпелисан од једног Србина: зашто је Бугарска ушла у рат против Србије, у моменту кад је ова пристала на све тражене концесије?, одговорио је: „чак и кад не би постојао други мотив, Бугарска је морала ступити у рат на страни Централних Сила, јер прво Русија тежи да заузме Дарданеле, а друго што се Србија повећава и постаје моћна. Бугари морају по сваку цену спречити извршење оба ова догађаја.“

Шта више, много раније од ових изјава, пет месеца пре интервенције Бугарске, донела је „Neue Freie Presse“ у броју од 5 маја 1915 године ову Радославовљеву декларацију: „очевидно је да би бугарска егзистенција била угрожена од једне Србије, увећане провинцијама Босне, Херцеговине,

[26] Види „Les Bulgares peints par eux-mêmes“, од Viktor Kuhne-a.

Хрватске, Славоније, Баната, територијама тако женерозно обећаним Србији од стране Споразумних Сила“.

Ова категорична и карактеристична изјава бугарског државника требала је нечему да поучи дипломате Споразумних Сила, те да се на време предузму потребне корисне акције, које би имале да задрже Бугарску на путу којим она иде. Али ово није учињено.

Тисин орган „*Az Ujsag*“ објавио је 17 октобра 1916 године овакав чланак:

„С издржљивошћу и вештином, достојном дивљења, краљ Фердинанд и његов саветник Радославов, одржали су Бугарску 14 месеца у неутралности. Никада није био тежи и деликатнији задатак, једновремено пун одговорности за једнога краља и државника, него што је био овај за све ово време када је требало уздржати срце, докле не сазри идеја да се приступи савезу с Централним Силама. Требало је сакрити и у тајности одржати праве намере бугарске политике. Дипломате Споразумних Сила нису смеле о овоме ништа знати, све до тренутка кад ће немачке и аустроугарске трупе прићи Сави и Дунаву, па тада омогућити Бугарској да јавно изнесе своје циљеве.“[27]

Александар Кипров, некадашњи посланик и секретар Собрања, пише у својој брошури „*La vérité sur la Bulgarie*“ на страни 27. ово: „може се лако увидети да је Бугарска ушла у рат на страну Антанте и да ова победи, *да би се Србија несразмерно увеличала*. Она би тада добила: Босну, Херцеговину, Банат, Хрватску, Славонију, Срем и Далмацију до Јадранског Мора. *Под*

[27] Види „Les Bulgares peints par eux-mêmes“, од Виктора Куне-а.

оваквим условима шта би остало за Бугарску? Могла су постојати разна мишљења на што Бугарска има да се одлучи, али је извесно, да ни једна сила на свету не би могла приморати Бугарску да се бори за величину и напредак Србије".

„*Народни Права*" од 26 августа 1916 године пишу:

„Европска група, у којој се находе наши смртни непријатељи, *жели и хоће да још једном стави своју руку на Балкан, Црно Море, Цариград и Дарданеле,* те да вештачки створи Велику Србију *на рачун Бугара и бугарског народа.* Наша будућност, животни интереси Бугарске, њен опстанак и њен развитак неће се никада моћи помирити с тенденцијама енглеско-француско-руске политике која је за нас несрећна. Питање бугарске будућности јасно је изложено: пропасти или се ујединити и *осигурати место на Балкану које нама припада*".

Чланак професора Х. С. Георгијева, некадашњег Радославовљевога секретара у Риму, одштампан у „*Neue Freie Presse*" од 6 септембра 1916 године, врло је поучан:

„Већина бугарских политичара, вели Георгијев, осећали су још 1913 године *да је политика балканског савеза само пролазна епизода, и када буде дошао дан европске ликвидације, да тада Бугарска треба да ступи на страну Централних Сила.* Географски положај Бугарске намеће јој њену улогу у светскоме рату. Бугарска треба да се бори на страни Централних Сила и Турске, јер интегритет бугарске територије не допушта јој да буде мост преко кога имају Руси да приђу Цариграду, *пошто је за нас Бугаре, можда, много важније да Цариград остане турски, него ли што је то и за саме Турке,* као и да се Руси не устале на Дарданелима. Интервенција Бугарске на страни Централних Сила природно је да ће допринети победи, чак да та победа и није тако очевидна, Бугарска мора ићи са Централним Силама и с Турском. То није само из наведених разлога, него још и из ових:

„1. Бугарска је од свога постанка тежила своме народноме уједињењу, што се не може остварити ако би она остала с Русијом, и

„2. *што Србија не би могла постати тако велика* као што је то пројектовано у руском плану.

„Проливена крв у заједници са Централним Силама и Бугарском преобратила би овај реални савез у савез осећаја. Цариград мора остати турски, то осећа бугарски народ.

„Бугарска, слободна, независна, народно уједињена, *не може друкчије живети него у савезу са Централним Силама и Турском.*"

Схваћања Георгијева допуњена су изјавама Тончева министра финансија, датим кореспонденту „*Az Esta*" од 15 септембра 1916 године. Тончев се тада овако изјаснио:

„мала Бугарска алирала се са Централним Силама. Она је то учинила не из трговачких разлога, нити зато што јој је овај савез више обећао него други, и не зато што је уверена да ће на крају овај савез победити, *него је она везала своју судбину са судбином Централних Сила, јер жели да ове победе.* Молим вас да подвучете овај мој израз, јер он чини највећу моралну сатисфакцију и служиће као основица наше слободе."

Ове жеље и ова политика постојале су код Бугара и пре интервенције, било је за то јасних и несумњивих симптома, па ипак су дипломате Споразумних Сила тврдоглаво носиле погрешно уверење о немогућности ступања Бугарске у рат на страни која би била противна Русији. Оваким поступцима је најочитије манифестовано сасвим површно познавање бугарског карактера и менталитета бугарскога народа, чак и кад не би постојало питање руско-бугарског супарништва у питању државине Цариграда и босфорско-дарданелских мореуза.

Руска интервенција у Добруџи, започета врло лоше, заснована је такође на илузијама и погрешкама руске дипломације. За доказ овога навешћемо извесне пасусе бугарских и немачких новина из овога доба, који до очигледности доказују, колико су Руси били у заблуди и веровали, да им се Бугари неће опирати, па било то у Добруџи или на ком другом месту.

По бугарском листу „*Утро*", од 9 септембра 1916 године, један руски пуковник, заробљен код Добрича, изјавио је на саслушању: „пре него смо упали у Добруџу били смо уверени, да се бугарски војник неће борити против нас и да ће положити оружје. Од првога нашег сусрета с бугарском војском ми смо увидели погрешност наших обавештења о духу и јединству бугарске војске".

Према „*Дневнику*" од 16 септембра један рањени руски пуковник, који је допао ропства, изјавио је, да су руски војници уверавани, да се Бугари неће борити против њих. Исти лист од 18 септембра репродукује изјаву једнога другог Руса заробљеника. Али „*Echo de Bulgarie*" од 9 септембра ово најбоље објашњава на основи писања „*Војних Извјестија*":

„Руску дипломацију увек је ометао њен традиционални бирократизам да схвати побуде које

покрећу бугарски живот. Званична Русија систематски је завођена у погрешке својим министрима. У Петрограду су били уверени, да ће бугарски народ бити хипнотизован Русијом, заогрнутом ослободилачким плаштом; они су били уверени и сигурни, да ће при самој појави руске војске у Добруџи бугарски војници положити оружје.

„..... Далеко од тога да баце оружје, бугарски батаљони нападали су жестином која превазилази свако уображење.

„Бугарске новине не престају исмевати оптимистичке руске обмане. И одиста овај је оптимизам био претеран у извесним руским круговима, ценећи то по петроградској „*Ријечи*", чланку пуковника П. П. критичара „*Ријечи*" прештампаном у „*Народни Права*" од 18 септембра 1916 године. Он вели: „не треба очекивати упоран отпор од стране Бугара продирању румунске војске, јер се већ осећа јака опозиција по целој Бугарској против владе и државног поглавара. Користећи се овом ситуацијом, русофилске партије предузеле су потребне мере да припреме земљиште за споразум с Русијом. Први бугарски неуспеси при напредовању румунских трупа произвешће револуцију у Бугарској". К овом додају „*Народни Права*": „потпуно су се преварили сви компетентни експерти Русије".

„*Камбана*" од 27 септембра 1916 године пише: „У Русији се очекивало, да ће бугарски русофили дићи буну, или најмање да неће допустити да бугарски војници пуцају на Русе. Тако су Руси веровали да ће без смётња доћи до Једрена. Руско јавно мишљење било је уверено, да је бугарска војска пуна Ратка Димитријева и да ће бугарски

војници дићи руке у вис и бацити се Русима у загрљај чим се ови појаве. Ово је разочарање било у толико јаче, уколико су се они разуверили до очигледности.

На послетку, „*Војни Извјестија*“ под 15 октобром пишу: „Легенда о магичној моћи Русије према бугарскоме народу разбијена је; руска војска која се туче у Добруџи растерала је илузију руске дипломације“.

Ето, овако је било капитално погрешно уверење, да се бугарска војска неће тући с Русима, уверење које није основано ни на каквим сигурним податцима. Међутим, озбиљном познаваоцу политичких прилика у Бугарској било је знано, да су све фракције либералне партије (стамбуловисте, радославовисте и тончевисте) отворени противници Русије. Радославов је русофоб и србофоб, он је примио традиције Стамбуловљевог режима; Тончев је германофил без скрупула; Генадијев најречитији, најинтересантнији и најагилнији бугарски политичар такође је германофил; али је успео да се протури као стамбуловиста који је добро с Русијом. Осим тога, кад се говори о Бугарској и њеној политици, сме ли се не водити рачуна о утицају који краљ Фердинанд има у овој земљи?

Русофобска струја, већ тим самим аустрофилска, била је она која је имала своје неодмерене претенсије. Не треба заборавити, да они који су експлоатисали народни шовинизам и пропагирали бугарски империјализам, да су ти исти били најватренији германофили.

Може се рећи да је Кобург, хотећи да буде велики Бугарин, био приморан да буде велики Немац. У Бугарској код владаоца, исто као и у јавном бугарском животу, германофилство и мегаломанија не могу да се одвоје. Код краља Фердинанда постојало

је још, осим принуде, његова властита воља да води спољну политику своје земље с наслоном на Аустро-Угарску. Аустријанци и Немци нису никада пропустили прилику а да не истакну важну улогу краља Фердинанда, сматрајући га као спону између Централних Сила и Бугарске. Дошав у Бугарску, Кобург је могао са задовољством да констатује, да у њој не само да постоји русофобска струја коју треба користити, експлоатисати и ојачати, већ да има и мишљења која могу само окуражити његове снове амбициознога владаоца.[28]

Та русофобска струја, с краљем на челу, била је у отвореној опозицији, осим осталога, да Цариград с мореузима припадне Русима, јер је заузеће Цариграда, по урођеној и култивираној бугарској мегаломанији, такође циљ бугарске политике и једна врло важна тачка бугарскога политичког програма.

Ове противности било је немогуће измирити, и с тога сваки озбиљан посматрач и зналац овога стања бугарске политике не само да није налазио немогућности улаза Бугарске у рат против Русије, већ напротив да ће Бугари учинити све што могу да омету Русима заузеће Цариграда, не устручавајући се у избору средстава за то.

У овоме смислу карактеристична је изјава Тончева, дата „*Az Est*“-у, објављена у броју од 26 октобра:

„Како је то детињаста идеја да ми нећемо подићи наш глас против анексије Цариграда од стране Руса, анексије која би била опасност за нашу независност. Русија прецењује вредност панславистичке идеје. Како би она могла веровати да ћемо ми остати мирни?“

[28] Види „Les Bulgares peints par eux-mêmes“.

Исту такву русофобску декларацију учинио је и Симеон Радев, бугарски посланик у Букурешту, кореспонденту *„Berliner Tagblatt-a“* који је објављен у истом листу од 20 априла 1916 године. Он је изјавио:

„Главни мотив који је одвео Бугарску Централним Силама био је: потреба да се Русија одржи далеко од мореуза“.

Али најзначајнија је изјава Радославовљева, коју је он дао америчком пуковнику г. Емерзону:

„Ако би Русија успела да дође у Цариград преко Добруџе, она би била приморана да се на Балкану утврди, у коме случају ми, Бугари, не би никад успели да је истерамо из тих утврђења. Ми бисмо тада требали да се помиримо с тиме, што би постали или потпуно руска земља или тампон-држава војничког карактера. То су разлози који неће никада допустити Бугарској да пристане на заузеће Цариграда и Дарданела од стране Руса.

„Када је Сазонов први пут јавно објавио заузеће Цариграда од стране Руса, настало је време да Бугарска, због руске опасности, изиђе на позорницу. Ја сам Сазонову поверљиво саопштио, преко г. Савинског руског министра у Софији, да је Бугарској немогуће да пристане на те планове, јер би евентуална руска акција преко Бугарске нанела јак удар нашим животним интересима.

„Сазонов није примио наше оправдане приговоре. Противно нашем категоричном одбијању, питао ме је руски министар г. Савински, неколико дана доцније, да ли би Бугарска била вољна да затвори једно око, ако би Русија извршила искрцавање својих „мирољубивих“ трупа у једном

од наших црноморских пристаништа, Варни или Бургасу, онако како су то доцније извршиле Енглеска и Француска у Солуну? Ово искрцавање имало би за циљ, да преко наше територије изведе брз напад против Цариграда, напад коме не би могла одолети никаква сила.

„На то сам одговорио руском министру, да су варњанско и бургаско пристаниште минирани, и да ће се наша поморска и сувоземна сила одупрети сваком војничком искрцавању. Врло јако изненађен г. Савински оваквим мојим одговором изјавио ми је: да је постављање мина у нашим водама противно пријатељској неутралности према Русији.

„Па инак су Руси, при свим мојим врло јасним изјавама које сам дао г. Савинском, остали слепи до наше дефинитивне интервенције у светском рату. Они су јогунасто одбијали да верују, да ћемо ми и против њих бранити наше животне интересе. Било их је чак и до пропасти Румуније, и Руса и Румуна, интелигентних људи, који су стално веровали, да се при свем том ми Бугари можемо приближити њима“.[29]

У овом су раду Бугари стално потпомагани и окураживани од Берлина и Беча, јер је њихова тежња била, да се пријатељски односи између Бугарске и Русије неповратно поремете, и да се тога ради створи неспоразум код других држава Споразумних Сила. Догађаји који су се десили и који су нам данас добро познати, сведок су да Централне Силе нису могле постићи бољи резултат.

И дипломација, као и немачко-аустроугарска штампа, стално су окураживали Бугаре да истрају

[29] Види „Les Bulgares peints par eux-mêmes“.

на овоме путу и развијали су им суету до максимума. Тако на пр. бечки „*Zeit*" писао је: „Победоносна Бугарска не треба да се боји од ма какве Велике Силе, нико је не може спречити да своју ствар изведе до краја". А „*Berliner Neueste Nachrichten*" писао је, у доба када су бугарске трупе биле пред Чаталџом: „за који дан ће краљ Фердинанд ући у Св. Софију. Ми му признајемо ту славу из свег срца; надати је се да ће и остале Силе бити исто тако женерозне као и Немачка". Најзад, бечки званични орган „*Allgemeine Zeitung*" јасно се изражава: „Аустроугарско јавно мишљење жели Бугарској, да задобије потпуну победу над Турском: окупацију Цариграда својом војском. Аустријско јавно мишљење не види у томе никакву неправду, напротив сасвим је појмљиво, да Бугарска добије ову сатисфакцију, као награду за своје јуначке борбе".

Све ово, и ранијег и доцнијег датума требало је да буде познато дипломацији Споразумних Сила; шта више у томе смислу често им је и скретана нарочита пажња, нарочито од наше стране. Мрзост према Русији, а нарочито према Србији, били су симптоми јасни до очигледности, да ће Бугари стати на супротну страну. Па ипак све то није могло навести респективне владе Споразумних Сила на једино и правилно корисно решење, *да за времена отклоне бугарско учешће против себе најсигурнијим и најбољим начином: одашиљањем Србији довољно јаке помоћи још од почетка 1915 године.*

Завршујући овај први део свога излагања дошла ми је на ум једна белешка, коју сам прочитао у „*L' Indépendance Belge*" месеца марта 1918 године, у доба „колосалне Лудендорфове офансиве", коју је овде врло

згодно напоменути. Та белешка гласи: „до сада су Немци све могуће предузимали да задобију срећан завршетак рата, али у томе још до данас нису успели. Ми, пак, досад смо све учинили да овај рат изгубимо, али га и ми нисмо још изгубили".

Рад овакав, како сам га ја довде изложио, један је од оних многобројних који су нас сигурно водили губитку рата. Хвала Богу да се у последњим данима одступило од ове рђаве методе, што нам је допринело добре и срећне резултате.

Мој рад на овом питању

11 септембра 1915 године добио сам телеграм наше Врховне Команде под ОБр. 20.488 којим ми се саопштава извештај нашега војног изасланика у Софији следећег садржаја:

1) указ за мобилизацију потписан; објава се очекиваше данас у 6 часова по подне. Ако не буде објављен ноћас, сутра сигурно;

2) споразум с Турском публикован. Железничка пруга заузеће се 23-ег ов. мес., а остали добивени терен 28-ог ов. месеца;

3) Генадијев пристаде помагати владу, јер је добио уверење да је Бугарска осигурана од Румуније;

4) од пет пионирских чета одвојен је кадар за мобилизацију још пет батаљона, који је данас отишао у одговарајуће дивизије;

5) II коњички пук отишао је из Белограчика у Кулу;

6) градски топови ноћас возом без послуге отишли у Сливницу;

7) 36-ти пешачки пук из Орехова кадровског стања отишао у Чупрен;

8) пољске пекарнице IX дивизије стигле у село Ружинце, источно од Белограчика.

Политика Бугарске је оружана неутралност, до угодног тренутка за акцију.

Саопштавајући ми ово извешће, Врховна Команда додаје још, да је наређено да се сви обвезници до 50 година старости јаве својим командама до 1 часа пре подне 12 септембра. Затим, да је изјава Бугара, да хоће да остану у оружаној неутралности, неистина првога реда, већ да с тим хоће само да стекну времена, да изврше мобилизацију и концентрацију, па да нас нападну.

Одмах сам отишао у британско Министарство Војно, оперативно одељење Главнога Ђенералштаба, да их известим о овом врло важном догађају и да, према оваквом стању, сазнам шта сад они намеравају да предузму. Тачно сам им објаснио уверење наше Врховне Команде да је њихова изјава о оружаној неутралности провидна неистина, већ да ће нас, удружени с Аустро-Немцима, напасти чим буду били готови са својом мобилизацијом и концентрацијом.

На основи овога молио сам за дејство, да нам наши Савезници пруже благовремену и довољно јаку помоћ, јер ми сами нећемо моћи да одолимо много јачим удруженим аустро-немачко-бугарским снагама, нарочито још нападнути с три фронта: севера, запада и истока. При овоме сам им нарочито наглашивао, да је од врло великога савезничког значаја очувати територију Србије, да се преко ње и Бугарске не вежу Немци с Турцима, где ће наћи све оно што им данас недостаје: многобројни људски материјал који ће, када га буду обучили и наоружали, под немачком командом, постати опасан, не само по дарданелска предузећа, него и за британске државине у Египту и Индији. Извршење ове везе ваља спречити по сваку цену.

Али, британски ђенералштаб није веровао да ће нас Бугари напасти. Они су сматрали да је бугар-

ска мобилизација немачки маневар, којим желе да нас наведу на одвајање наших снага са северног фронта и упућивања њиховога бугарској граници, да би нас ослабили на северу и тиме себи олакшали прелаз преко тако моћних препрека као што су Сава и Дунав, које ми снажно бранимо. Верујући у ово, саветују, да не радимо оно што желе Немци, да не слабимо северни фронт који треба да нам је главни, јер нас Бугари неће напасти, по њиховом мишљењу. Овај разговор изазвао је моју депешу Пов. Бр. 40 од 10 септембра Врховној Команди, којом сам је известио у главном о овоме што ми је речено.

Видећи из разговора да су у потпуној заблуди, упињао сам се да их разуверим. Казао сам им да они Бугаре не познају тако добро као ми, који те своје зле суседе проучавамо и у миру и у рату, и да им њихова мрзост и завист према нашим досадашњим успесима допушта сваку, па и најгору акцију против нас, само ако би могли да омету и спрече наше уједињење; да Бугари хоће хегемонију на Балкану, па да за достизање тога циља не бирају средства.

На послетку, рекао сам им, да је њихово мишљење о бугарској мобилизацији: да је то само немачки „трик“ и „блеф“, скроз погрешно и потпуно неоправдано. Ово се с разлогом не може примити, јер се једним тако крупним државним актом, као што је мобилизација, не врши шала, пошто мобилизација ремети сав нормални живот народа и државе, потпуно обуставља мирнодопски саобраћај, и економски и трговачки, и још што су трошкови око ње тако велики, да се она не предузима без великих и нарочитих разлога.

При свем овом осећао сам, да нисам успео уверити, као и да моји разлози неће бити схваћени

како треба, па ни примљени. Ипак сам продужавао чинити све што ми је дужност. У том циљу достављао сам им све извештаје које сам добијао од Врховне Команде о току бугарске мобилизације, о озбиљности бугарских намера према Србији, као и груписању знатних аустро-немачких снага према нашем северном фронту. При свем том, нарочито првих дана, нисам могао приметити да су предузели ма какву акцију, што ме је бацало у очајање ради, не само судбине моје Отаџбине, него и ради великих интереса свих наших Савезника.

Вршећи своју дужност, како према војсци тако и према нашим Савезницима, стално сам дејствовао у смислу њихове живље и брже акције. Без изузетка свакога дана, а често и двапут дневно, ишао сам у оперативно одељење британског главног ђенералштаба, да их молим за помоћ на основи нових извештаја које сам добијао и који су до очигледности износили озбиљност ситуације и скорост бугарске акције против нас. Тако, чим сам добио телеграм Врховне Команде ОБр. 20.662 од 12 септембра 1915 године, о образовању три бугарске армије под командом бугарског престолонаследника Бориса, поднео сам им још један доказ више, надајући се да ће бар тада правилно загледати у ствар. Али, и тада сам осетио да то неће бити примљено онако како то сами догађаји заслужују.

Одмах за овом депешом добио сам од Врховне Команде и другу под ОБр. 20.712 од 13 септембра 1915 године. Она гласи:

„Настаните код Врховне Команде, где се сад налазите, да је уверите, да је наше сигурно уверење, да ће нас Бугари сигурно напасти заједно с Аустро-Немцима у врло кратком року и тиме отворити пут за Турску.

„Врло је потребно да инсистирате на овоме:

„Да се Бугарској од стране наших Савезника стави ултиматум с врло кратким роком. На негативан одговор одговорити објавом рата од стране Савезника. Ово је врло потребно учинити да бисмо знали на што имамо да рачунамо.

„Нарочито настаните на томе, да нам Савезници пошљу помоћ и то што пре. Ово је нарочито потребно због железничке пруге Солун—Дунав који је као комуникациона пруга једина и од неоспорно велике важности не само по нас, него много више за Русију.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Ж. Павловић с. р.“

И ову као и депешу Врховне Команде ОБр. 21.064 од 17 септембра 1915 године доставио сам оперативном одељењу британског ђенералштаба одмах по пријемима. Од вредности је да наведем овде и ту другу депешу:

„Према позитивним извештајима, које нам је послао наш војни изасланик из Софије, Бугари врше концентрацију према нашој граници; своје предње делове избацују на саму границу.

„Ово је не само изазивање, кога се ми сасвим клонимо, већ уједно и потпуно јасан знак, да ће нас Бугари ускоро напасти.

„Непосредно с овим Аустро-Немци, на нашем северном фронту, беспрекидно се појачавају и доводе све нове и нове снаге. Њихов велики број аероплана и извиђања с бацањем бомби на вароши, јасно утврђује да ће нас Аустро-Немци у заједници с Бугарима ускоро напасти.

„Молим настаните и уложите сав свој труд код Врховне Команде, код које се сада налазите, да јој јасно и очигледно представите и уверите, да ће нас Бугари, заједно с Аустро-Немцима, ускоро напасти и да због тога треба да настану, да нам се *одмах* упути што обилнија помоћ у војсци, јер ми сами бићемо немоћни држати се успешно дефансиве на свима фронтовима.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Живко Павловић с. р.“

Саопштавајући садржаје ових депеша, молио сам да верују у потпуну оправданост процене ситуације од стране наше Врховне Команде, те да се благовремено предузму против Бугарске мере које ће је зауставити у остварењу њених намера и против нас и против наших Савезника. Старао сам се да им озбиљност и опасност што боље представим, али и овога пута, као и раније, нисам успео.

Када сам и после овога корака дошао до уверења, да и ово неће покренути наше британске савезнике на енергичну акцију против Бугарске, а и да нам неће послати помоћ довољну и на време, замолио сам да ми се издејствује пријем код министра војног лорда Киченера, не би ли ту био боље среће.

Једновремено с тим кораком обратио сам се молбом за дејство и нашим британским пријатељима, да нам они својом акцијом помогну у овом последњем часу код надлежних фактора. Нарочито сам молио г. Ситона Ватсона, нашега одличног пријатеља, коме сам искрено захвалан на усрдној помоћи коју ми је тако обилато указивао за све време моје службе у Лондону, а нарочито у ово најтеже доба наше земље и нашега народа. Што и он није успео исти су узроци

који су и моје оправдано дејство ометали: у основи погрешно уверење савезничке дипломације, да Бугари неће ступити у акцију против Споразумних Сила, нарочито против Русије. Колико је наивности било у овом веровању то су нам најбоље доказали дошнији догађаји.

Истога дана отишао сам и руском војном изасланику, ђенералу г. Јермолову, да и њега замолим за интервенцију код лорда Киченера, не би ли он успео да се Србији помогне у овој њеној претешкој ситуацији.

Ђенерал ме је одмах примио. Ја сам му представио целокупну ситуацију, познао га са стањем на северном фронту према коме Аустро-Немци врше груписање знатних снага, као и с мобилизацијом и концентрацијом бугарске војске према нашем источном граничном фронту, па сам му изложио и уверење свих нас, Врховне Команде и владе, да ће нас Бугари удружени с Аустро-Немцима напасти у најкраћем року. У том случају ми не можемо одолети сами куд-и-камо већој снази и нападнути с три стране. Познао сам га са својим дотадашњим радом у британском ђенерал-штабу, као и о своме неуспеху у овом послу. Међутим, ову опасну ситуацију не само Србијину, него и свих Савезника ваља отклонити енергичним мерама против Бугарске, нарочито слањем помоћи Србији што пре. То неће британски надлежни фактори да учине, јер верују да нас Бугари неће напасти. Тога ради молио сам да ме лорд Киченер прими, па сам сада дошао да и вас замолим за помоћ код лорда Киченера у моме послу, не би ли увидели оправданост наших представака и спасли нас пре бугарског напада.

Кад ме је ђенерал саслушао, сложио се са мном у свему, нарочито да нас треба што пре помоћи, па је у мом присуству телефоном питао: кад би га лорд Киченер могао примити? одговорено му је: сутра у подне.

14 септембра 1915 године у 11 часова пре подне примио ме је лорд Киченер. Ђенерала Јермолова истог дана у подне. Објаснио сам му врло важан повод који ме нагони да њему лично досађујем, и кад сам му изнео целокупну критичну ситуацију у којој се налазимо и неизбежну пропаст Србије, ако нам наши Савезници одмах не пошљу јаку помоћ, лорд Киченер, као и да ме није слушао шта му говорим, саветује преко мене нашу Врховну Команду, да са северног фронта не одваја велику снагу, да га не ослаби, јер је бугарска мобилизација само један немачки „блеф" и „трик"! Даље, вели, према Бугарима пошљите само најпотребнији број војске, онолико колико је довољно за држање и брањење железничке пруге, утврдите се и трудите се да те положаје одржите до стизања савезничке помоћи, којој као што знате, треба времена док тамо стигне. Као врло важну ствар препоручује ми, да нарочито пазимо, да не изазовемо рат, да се Бугари не би правдали, да су нашим радом ушли у рат и да га воде само с нама, а не и с нашим Савезницима.

Истога дана послао сам депешу Пов. Бр. 46 господину министру војном и известио га о овоме.

Осим погрешног веровања у „блеф" и „трик", ови савети су чисто академски, без и најмање практичне вредности. Колики је напр. тај „најпотребнији део војске" који треба одвојити са северногa фронта ради чувања железничке пруге од Ђевђелије до Ниша и од Ниша до Зајечара? Свакојако да је за толику дужину фронта потребна велика снага, скоро сва којом ми располажемо. Чувати железничку пругу на територији северне и јужне Србије против целокупне

бугарске снаге и сигурно је заштитити до доласка савезничке помоћи „којој треба времена док тамо стигне", значи, да би нам за овај посао требала целокупна наша снага. Свакојако, да нам је овај савет дат без довољне процене, и не познавајући ни изблиза стање ствари на Балкану. Брига да само ми не изазовемо рат необично је окупирала лорда Киченера, јер он верује да то Бугари неће учинити, ако ми то не провоцирамо. Он је ову бојазан изразио не само мени него ју је саопштио преко британског војног изасланика пуковника Филипса помоћнику начелника штаба Врховне Команде г. пуковнику Живку Павловићу. Ову изјаву пуковника Филипса, учињену 15 септембра 1915 године, дакле одмах сутра-дан по мом разговору с лордом Киченером, изложио сам раније.

Што се тиче провоцирања рата од наше стране, ја сам замолио Лорда да тврдо верује, да је наша Врховна Команда далеко од сваке и мисли и жеље да изазове рат с Бугарском, нарочито под данашњим нашим тешким приликама и у времену кад је целокупна наша пажња скренута на догађаје које очекујемо са севера, где се већ од дужег времена прикупљају аустро-немачке јаке снаге, те да нисмо ради да још више компликујемо свој и иначе тежак положај. Због тога Лорд може бити потпуно уверен, да ми нећемо изазвати рат, али да то исто неће учинити и Бугари; они ће нас напасти у најкраћем року, чим доврше своју концентрацију, а тада ће нам се овај наметнути и ми ћемо га морати примити. У ово друго Лорд треба да верује. С тих разлога, за парирање ових сигурних догађаја, молим у име српске владе и српске Врховне Команде за брзу и јаку помоћ, јер је очевидно да ми сами нећемо моћи да одолимо много надмоћнијем непријатељу.

На ово ми је лорд Киченер одговорио: ви ме уверавате да Ваша Врховна Команда неће учинити ништа што би изазвало ваш рат с Бугарском, док сте већ своје три дивизије послали према источном фронту. У концентрацији знатне ваше снаге код Пирота Бугари ће наћи разлог да правдају своју концентрацију, јер ће говорити да је због тога у опасности њихова престоница, коју морају осигурати, и да су приморани да према вама истакну довољну снагу, да би је заштитили. На тај начин групишући и једни и други знатне снаге доћи ћете до сукоба и рат ће отпочети.

Чувши први пут од лорда Киченера да су наше три дивизије послате на источну границу, јер ме о томе покрету наша Врховна Команда до тог момента није известила, нашао сам се неколико тренутака у забуни, не знајући шта на то Лорду да одговорим. Прибрав се, рекао сам му, да је наша Врховна Команда извршила овај покрет вероватно зато, што је, познавајући добро ситуацију, била приморана на такав рад понашањем Бугара, те да би заштитила од њиховог упада на нашу територију важније правце, међу које долазе на првом месту: Цариброд—Пирот—Ниш и Зајечар—Бољевац—Параћин, јер је више него сигурно да ће нас Бугари напасти чим буду довршили своју концентрацију. Послате три дивизије најмања је снага која привремено може да заштити ове упадне правце; за сигурну заштиту једва да би била довољна целокупна наша војска.

Бранећи поступак наше Врховне Команде молио сам лорда Киченера да има потпуно уверење, да ће они наши официри који образују штаб Врховне Команде учинити оно, што је према онамошњим приликама најбоље и најкорисније. Они су најближи догађајима;

они су најбоље обавештени о ситуацији; они врло добро познају Бугаре и имају великог искуства, добивеног у ратовима, те да ће и ово питање моћи најбоље да реше.

На ово ми је лорд Киченер одговорио: ви ме уверавате да ће ваша Врховна Команда учинити оно што је најбоље, али има ваших официра са идејама, да треба северни фронт сасвим напустити и бацити се свом снагом против Бугарске. То би била велика погрешка, па саветује да то никако не учинимо. Овај разговор изазвао је моју депешу Врховној Команди Пов. Бр. 46 од 14 септембра 1915 године, којом сам је у главном о овоме известио.

Како сам имао обичај да о сваком своме раду извештавам и нашега посланика г. М. Бошковића, тако сам га одмах известио и о резултату овога мога састанка и разговора с лордом Киченером, молећи га да ми у моме послу помогне, не би ли нам Енглези послали помоћ што пре.

Г. Бошковић је овога ради посетио лорда Киченера 14 септембра по подне. Лорд је и њему казао исто што и мени. Тада му је Бошковић поставио ово питање: Кад нас саветујете да не нападнемо Бугаре још док се они мобилишу и концентришу, користећи се нашом снагом и другим моментаним бољим нашим положајем, те да онемогућимо њихове нападе који су сигурни и врло блиски, гарантујете ли нам да и нас Бугари неће напасти? Ако нам то можете гарантовати, онда нећемо имати потребе да на своју границу према Бугарској пошљемо иједног војника. Али ако нас Бугари нападну, као што је то сигурно да ће учинити чим се буду за то припремили, и тиме нашу тешку ситуацију још више погоршају, ко ће тада бити одговоран?

На ова питања Лорд је одговорио г. Бошковићу: да би он, кад би био на нашем месту, овако радио како нам саветује, али да решење овога питања оставља нама. О овоме свом разговору г. Бошковић је такође известио свога министра.

Осим овога случаја г. Бошковић је увек помагао мој рад и предузимао у *Foreign Office*-у сличне кораке и по властитој иницијативи, а и по томе што је у том времену имао од свог министра раније наведени налог.[30]

Да би сазнао за резултат разговора и интервенције ђенерала Јермолова, посетио сам га 15 септембра 1915 године. Тада ми је ђенерал саопштио да му је лорд Киченер рекао све оно што и мени. Даље вели, ја се с Лордом слажем у погледу вашега држања у овим моментима према Бугарима, па ме и он саветује да тако и урадимо. Осим овога саопштио ми је, у строгом поверењу, да му је лорд Киченер рекао, да ће нам Савезници послати помоћ од 150 хиљада војника. О овоме сам известио господина министра војног својом депешом Пов. Бр. 49 од 15 септембра 1915 године.

Осим овога, истим телеграмом, саопштио сам још, да сам у британском ђенералштабу сазнао, према њиховом извештају, да Бугари концентрују знатне снаге на видинском војишту, а према Грцима само 30.000, јер верују да Грци неће ући у рат.

Ови податци требало би да буду довољно јасни знаци бугарских будућих радњи. Британскоме ђенералштабу наметало се питање: зашто Бугари концентрују јаке снаге баш на видинском војишту? Одговор

[30] Види циркулар председника министарскога савета посланицима у Атини, Букурешту, Софији и Цетињу, изнесен у овом делу на страни 39.

би био врло прост, што ће на тој страни најбрже извршити везу с аустро-немачким трупама које са севера продиру у Србију. Овај податак, као и да Грчка неће ући у рат, поред наших уверавања о бугарским намерама, требало је у последњем тренутку да им отвори очи и да предузму хитне и енергичне мере за парализовање врло скоре бугарске акције. Али, и тада Енглези нису предузели потребне мере.

Истим телеграмом јавио сам, да британски ђенералштаб рачуна, да је за пренос савезничких пет дивизија из Солуна до Велеса, користећи и железничку пругу Солун—Битољ, потребно 25 дана, што је по моме рачуну много, ако би се извесни делови кренули обичним маршевима, што сам им и казао. Молио сам Врховну Команду за њено мишљење и прорачун, као и које би путове она користила за обичне маршеве?

По овоме могло би се судити да британски ђенералштаб предузима неке мере за одашиљање брзе помоћи Србији, али сам из разговора с пуковником Баклејем увидео, да се с овом експедицијом натеже. Питао сам га: је ли и колико савезничке војске већ послато у Солун, као и кад ће оне тамо стићи; пуковник Баклеј ми је одговорио: да се на томе питању тек сада ради, да се то још решава и да се, засад, о томе не може рећи ништа поуздано. Претресајући одашиљање савезничких трупа у Солун, говорили су ми у британском ђенералштабу, да је овим трупама потребно 4, 5 па и 6 недеља док стигну до Србије, а нарочито ће ово кретање бити тешко од Солуна, јер нема довољно железничких пруга, а обични су путови рђави.

Да би помоћ стигла што пре предлагао сам им, да сасвим напусте очигледно узалудно продужење

операција на Дарданелима и да сву ту снагу што пре пренесу преко Солуна у Србију; упињао сам се да им ову корист што јаче и боље представим и да их у то уверим. Што се тиче железница напомињао сам им, да се може користити и железничка пруга Солун—Битољ, осим главне долином Вардара. Односно обичних путова опоменуо сам их да смо ми већ у 1912-13 години вршили кретања по њима; они истина нису сасвим добри, али се могу брзо дотерати. Осим овога предлагао сам им, да треба узети у комбинацију и путове од Драча, затим оне преко Црне Горе, те тим начинима користити све правце којима би за кратко време већим бројем колона могла да стигне што јача снага Србији у помоћ.

На све ово одговорили су ми, да обичних путова нема много, а да и оно што их има, нису „каросабл", те су због тога неупотребљиви за аутомобилски саобраћај. Као резултат овога мога разговора био је, да им прибавим детаљније податке о путовима у Македонији и транспортној моћи железничких пруга. То је изазвало моју депешу Врховној Команди под Пов.Бр. 43. Када сам ове податке добио, саопштио сам их оперативном одељењу британског ђенералштаба, али и тада, за доста дуго време, није се осећала никаква акција; шта више чинило ми се да је и сасвим застала, а то ме је бацало у бригу.

Телеграм Врховне Команде ОБр. 21.064 од 17/IX, чији сам текст напред изнео, доставио сам британском ђенералштабу у виду Aide-Memoir-а, али их и то није покренуло на живљу акцију, да са слањем довољне помоћи похитају, што сам стално молио.

Овде су ми дали разлог, да нам помоћ не могу послати све док од Грчке не добију допуштење за искрцавање својих трупа у Солуну, и прелаз преко

грчке територије до Ђевђелије; пресију неће да врше да не би краљ отерао с власти Венизелоса, који је њихов пријатељ. О овоме сам одмах известио, депешом Пов.Бр. 55 од 18/IX 1915 године, министра војног следећега садржаја:

„Стално дејствујем сваког дана за што скорију помоћ. Уверио сам их да је губитак нашег земљишта од великог значаја за Савезнике и свршетак рата. Увиђају, али не шаљу помоћ, јер Грчка није дала допуштење за искрцавање у Солуну и прелазак до Ђевђелије. Имају трупа на Лемносу и Средоземном Мору које би могли послати. Грчку не пресирају, да не би краљ отерао Венизелоса, њиховог пријатеља. Препоручују да ми дејствујемо на Грчку за пропуст, на основи уговора с њима. Они такође раде.

„Да ли је могуће извршити транспорт преко Црне Горе?

„Румунија, кажу ми у Министарству Војном, неће да мобилише.

После неколико дана, опет на моју молбу, да се пресира Грчка да да допуштење, одговорили су ми: да Грчка не допушта искрцавање савезничких трупа све док не сврши своју концентрацију (до 18 октобра по римском), како их Бугари не би напали неспремне, а после тога времена одмах ће допустити. О овоме сам одмах известио министра војног депешом Пов.Бр. 60.

„У Министарству Војном кажу ми, да Грчка не допушта савезничко искрцавање, док не заврши своју концентрацију, да их не би неспремне напали. Надају се да ће после допустити. Концентрација грчке војске извршиће се 18 октобра по римском. Савезници би могли одмах послати

20 хиљада. О румунској мобилизацији немају ништа.“

25 септембра 1915 године добио сам депешу Врховне Команде ОБр. 21.627, следећега садржаја:

„На северном фронту непријатељ је прешао Саву код Јарка, Прогорске Аде, Забрежја, према Остружници и на Велику Аду Циганлију; на Дунаву код Доњег Града, дунавског кеја и код Рама.

„Део што је прешао код Доњег Града и дунавског кеја дѣлом је уништен а дѣлом заробљен.

„Код Јарка, Забрежја и Прогорске Аде, после неколико огорчених напада, непријатељ је притешњен уза саму обалу с огромним губитцима.

„На осталим тачкама прелаза још се воде борбе.

„Предузете су мере да се непријатељски делови који су прешли униште.

„Код Београда је заробљено 2 официра и преко 100 војника од којих су 18 из 204-ог пешачког пука 43-ће резервне немачке дивизије.

„Међу заробљеницима се налазе и војници из брдске бригаде XV корпуса, која је дошла с италијанског фронта.

По заповести, начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Ж. Павловић с. р.“

Кад сам им саопштио садржину ове депеше, чинило ми се, да су се мало пренули и почели неки рад, само опет слаб и незнатан.

Исто тако одмах сам им доставио и садржину телеграма Врховне Команде ОБр. 21.907 од 27-IX-1915 године:

„Стање на нашем северном фронту врло тешко. Наши држе линију: Липовача—Ћирковац

— Брежане — Липе — Смедерево. Код Београда: Клупе—Торлак—Петлово Брдо. На Сави: Обреновац и Дреновац.

„Непријатељ је страховито јак у тешкој артилерији, а нарочито у калибрима 305 мм.; наши на могу овој да противстану. Пешадија нам се још добро држи, али попушта под непријатељском ватром. Губитци су нам врло велики, нарочито у официрима.

До сада се на нашем фронту утврдило присуство:

XXII немачког и VIII аустријског корпуса код Београда. Код Рама: једна немачка дивизија (непознат бројни назив). Код Пожаревца: 11-та баварска, 105-та и 26-та немачка дивизија. Код Смедерева: 25-та немачка дивизија. Код Ковина и Баваништа такође има непријатељских трупа. Код Обреновца: једна и по аустријска дивизија. Код Дреновца и Бадовинаца: по једна аустријска бригада.

„Код Обреновца су отпочели Аустријанци да употребљавају загушљиве гасове.

„Из овога видите да је ситуација таква, да нам је апсолутно потребна врло брза и обилата помоћ. За остварење овога дејствујте да нам Савезници пошљу помоћ с Галипоља.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Ж. Павловић с. р.“

Исто тако нисам пропустио доставити британском ђенералштабу садржину ове депеше Врховне Команде ОБр. 22.125 од 29 септембра 1915 године:

„Аустро-Немци с јачином досад позитивно утврђеном на нашој територији од 13 дивизија,

без делова у другој линији, чине јак притисак и постепено продиру на нашу територију.

„Бугари су отпочели напад на наш гранични фронт према Књажевцу и данас су у нашој територији за $1^1/_2$ км.

„Помоћ Савезника из Солуна и сувише ће доцкан стићи, те је према томе стање код нас веома тешко.

„Дејствујте свима силама да Савезници, без одлагања, што пре шаљу помоћ, иначе одоцњена помоћ промашиће свој циљ.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник
Ж. Павловић с. р.“

И наша влада предузимала је све могуће кораке и дејствовала преко наших посланика не би ли наши Савезници увидели сву опасност и тежину ситуације на Балкану, те да нам помогну у последњем часу. Међу таквим многим покушајима је и циркулар господина министра председника, одаслат нашим посланицима у Петроград, Париз, Лондон и Рим, а 27 септембра 1915 године достављен преко министра војног и нашој Врховној Команди. Тај циркулар гласи:

„Молим учините још једном корак код дотичне владе, да се слањем помоћи похита што је брже могуће, јер само тако се можемо надати, да ћемо моћи да сузбијемо двојни напад Аустро-Немаца са севера и Бугара с југоистока.

„Догађаји на Балкану почели су се развијати тако како смо слутили да ће се развијати. Бугари су добили могућност да се мобилишу и концентришу на нашој граници и у том истом моменту почиње општа Аустро-Немачка офансива на целом северном фронту, кад је наша снага преполовљена

у циљу да се бранимо од Бугарске и да осигурамо једину артерију комуникацијску са западним Савезницима и с Русијом. Дуго одолевање напада и задржавање обеју непријатељских војсака неће бити могуће, и ове ће прекинути везу и добити додир с Бугарском и Турском.

„За Србију и за све Савезнике важније је осујетити тај Немачко-Аустријски план, него задобити на другом месту ма како велику победу. Јер Турска и Бугарска добиће све што им треба, да помогну Немачку да дође до победе.

„Турска ће дати доста војника само кад добије оружје, муницију и издржавање.

„Цариград и Дарданели неће пасти кад се та веза Немачко-Аустријско-Бугарска постигне. Савезничка војска с Дарданела учинила би веће и одсудније услуге победом сила Четворног Споразума на Балкану, него ли на Дарданелима.

„Србија, која лежи на путу запад-исток, тражила је помоћ хришћанске Европе кад су Турци нагрнули на запад преко Балкана, није је добила и подлегла је Турској, а сад вапије и тражи што брже помоћ својих Савезника, да не би Балкан подлегао немачкој сили и надмоћности.

„Храбра српска војска и овога пута учиниће своје дужности до краја, али је ово четврти и комбиновани напад на најважнијој артерији живота и борбене моћи Србије.

„Ако Бугари прекину железничку везу у Македонији, онда је прекинут сваки саобраћај са Савезницима и прекинута је веза Русије и Румуније са Западом.

„Један део војске француске и енглеске, који се искрцао у Солуну, и који је хтео поћи за

Ниш, обустављен је и тиме је повећано очајање међу нама, а још више се окуражила Бугарска за напад.

„Само брза и на време помоћ биће права помоћ и може привући на нашу страну Грчку и Румунију, иначе се противнику даје време да изврши своје планове.

„Молите како најбоље знате, да се на време чује глас Србије.

Пашић с. р.“

*

Све ове очајне наше молбе нису нашле одзива у наших енглеских савезника. Ово се види и из овога до сада изложеног, а видеће се и из рада који тек иде даље.

Мала и недовољна савезничка снага која је доведена у Солун, сигурно зато да нам у ово критично доба помогне, није брзо кренула северу. Јер, савезничко мишљење о употреби ових трупа, поглавито енглеско, још није кристализовано. Енглези се колебају шта да раде, изгледа као да се кају што су у опште дошли у Солун, увек готови да своје трупе одатле пренесу на коју другу страну. Свако друго војиште за њих је било важније од Балканског. Овај фронт сматран је као мртав. При свем том веровало се, да ће се покрет Србији и ове мале снаге убрзати и да ће се одлучније радити када се буде наименовао командант савезничких трупа.

Французи су се разликовали у овоме погледу од Енглеза и зато им се мора одати признање. Они су и брже и боље схватили велики значај Балканског војишта; благодарећи њиховој интервенцији да се солунски фронт не напушта, Енглези су, на послетку, пристали на ову сарадњу, и француске су трупе биле прве које су у Солун приспеле. Нешто доцније од

њих стигли су и енглески војници. Сада је требало да се ова снага крене Србима у помоћ, ма колико да је задоцнила и да је била недовољна, јер је требало, ако не друго, оно подићи морал српских трупа. Уместо тога наступила је код савезничке команде неодлучност за покрет. Ово стање да објаснимо.

Наша Врховна Команда под ОБр. 21.363 од 20 септембра 1915 године упутила је господину министру војном у Ниш депешу следећега садржаја:

„Овога часа саопштио ми је пуковник Фурније, да се једна француска дивизија под командом ђенерала Бају јуче почела искрцавати у Солуну. Једна бригада ускоро ће се транспортовати из Француске.

„За команданта француске војске у Србији одређен ђенерал Сараj.

„Захтева да се што пре француске трупе транспортују у Србију, да се не би задржавале на грчкој територији.

„Молим за обавештење по овом питању, као и да се уреди брзо транспортовање француских трупа од Солуна до Ниша.

„У исто време молим за одобрење, да се може одмах упутити у Солун коњички капетан Мирко Маринковић за везу с француским трупама.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Ж. Павловић с. р.“

Ради убрзања и уређења транспорта савезничких трупа Врховна Команда послала је у Солун и ђенералштабног пуковника Недића. Овај под Пов. Бр. 1 извештава Врховну Команду:

„Данас 23 септембра стигао сам у Солун и ступио у везу с командантом француске дивизије

ђенералом Бају. Један део дивизије искрцао се из бродова и улогорио у близини Солуна, други део продужиће искрцавање сутра.

„Поред француских трупа искрцали су се и и Енглези око 3000 с ђенералом Хамилтоном млађим.

„Прво ће почети превоз француских трупа — дивизије за Ниш 25-ог ов. мес. ујутру, с једним делом дивизијског штаба, ђенералом Бају и са 105-им пуком француским.

„Раније превожење није се могло предузети, јер трупе нису комплетиране својом комором и муницијом.

„Управљање овим преносима железницом мора се вршити из Солуна и Ниша, зашто је учињен нуждан споразум између Грка, Француза и нас.

„За сада је у пројекту саобраћај од 7 војничких возова дневно с нашим вагонима између Ниша и Солуна, а грчким локомотивама од Солуна до Ђевђелије.

пуковник, *Недић* с. р.“

Из ове депеше за овај наш конкретан случај најважније је то, што је дан почетка преноса савезничких трупа и то француских, одређен за 25/IX. Међутим, то није одржато, као што ћемо доцније видети. И иначе одоцнели долазак савезничких трупа у Солун одложен је. Неки непознати и неоправдани разлози ометају брз пренос. Очекујући долазак француских трупа, које ће се почети преносити из Солуна у Србију 25/IX, како то јавља пуковник Недић депешом, коју смо раније навели, одједном стиже друга његова депеша Пов. Бр. 4 од 25/IX овога садржаја:

„Господину министру војном

„У вези извештаја Пов. Бр. 1 од 23/IX тек. год. саопштавам: на данашњем састанку с ђенералом Бају, командантом искрцане француске дивизије у Солуну, изјавио ми је, да искрцане трупе нису у стању одмах продужити пут за Србију због немања потребне коморе и спреме, коју још нису добили с острва Мудроса. Када ће ову спрему добити и када ће бити спремни за покрет, не може се тачно рећи.

„Према овоме 26-ог септембра превозиће се из Солуна само један део профијанта, муниције и спреме за француску војску.

„На моју примедбу да по инструкцијама које имам од Врховне Команде треба најхитније без одлагања његову дивизију превести у Ниш, одговорио је, да своје трупе не може кретати из Солуна све док не буду снабдевене свима потребама, јер би то било незгодно по морал трупа.

„Молим за хитно наређење ђенералу Бају, да формирање и снабдевање трупа доврши у Нишу, где ће и иначе његова дивизија бити у резерви.

„Ако се овако продужи с формирањем трупа француских, неће се ова дивизија превести у Србију ни за 10 дана. Међутим линија Ђевђелија — Скопље — Ниш може бити сваког дана пресечена од стране Бугара.

„На данашњем састанку с директором грчких државних железница постигнут је споразум за помоћ од 250 вагона, тако да превоз првог француског пешадијског пука буде извршен грчким вагонима.

Пуковник, *Недић* с. р.“

Другом депешом од истог датума јавља министру војном:

„Према заповести француске владе покрети француских трупа за Србију обустављени су до даље наредбе. Но француске трупе остаће у околини Солуна. Према томе моје депеше од 23 и 24 ниште се.

„Сутра полазим у Ниш.

„Капетан Маринковић остаће код ђенерала Бају.

Пуковник, *Недић* с. р.“

О обустави овога транспортовања извештен сам и ја у Лондону, из циркулара господина министра председника, који сам мало час навео, а из депеше добивене од Врховне Команде. Када сам тим поводом питао у британском ђенералштабу за разлог овога неочекиваног обустављања и молио да се пренос одмах поново нареди, лорд Киченер се на ово наљутио и рекао ми, да пренос није ни наређиван, па онда ни обустављан. Тај мој разговор саопштио сам Врховној Команди својом депешом Пов. Бр. 89 од 2 октобра 1915 године:

„Јуче сам говорио с Киченером, који ми рече, да Савезници мисле о нама и да предузимају што је у њиховој власти, али им за снажну и јаку помоћ треба времена.

„Жофр је мишљења да нам се помогне слањем трупа у Србију. Киченер пак мишљења је, да енглеско-француском снажном офансивом на њиховом источном фронту приморају Немце на напуштање Србије. Као доказ да мисле помоћи Србији рече ми, да је наредио да се наређена муниција за њих пошље нама.

„Захтева да се извести: ко је нама саопштио вест да је досад двапут наређиван полазак савезничких трупа из Солуна за Србију и двапут

одгађан? јер то не стоји. То, вели, могу бити интриге на које се он љути. Да сте питали пуковника Филипса, он би вас одмах уверио да је то неистина.

„Овакве лажи ометају искреност у раду. Молим јавите ми одмах да би га известио, јер он то тражи.

„Препоручује упорну одбрану и, ако се мора повлачити, онда стопу по стопу. Кварити путове обичне и железничке, мостове, тунеле и вијадукте, те отежавати и успоравати напредовање Немаца, да би се добило времена за долазак савезничке јаче помоћи, јер слаба помоћ не би донела користи".

Дуго би било анализирати детаљно сву потрешност мишљења лорда Киченера и скоро тотално непознавање прилика у којима се Србија налази, нападнута и од много јачег непријатеља и с три стране. Да ли је могућно упорно се бранити на ма коме положају против напада са севера када бугарске јаке снаге дејствујући и продирући с истока ударају у позадину оних дивизија наших на северу, и обратно, може ли се упорно бранити који положај према истоку када јаке аустро-немачке снаге продиру са севера и запада? Упорном одбраном појединих положаја, и задржавајући се на њима, истина би се могло нанети непријатељу јачих губитака, али би се целокупна наша снага изложила потпуном опкољавању и брзој капитулацији. Међутим, нашој Врховној Команди стало је било до тога, да ту снагу очува колико је могуће више, повлачила је своје трупе с јаких положаја који су падали више због маневра, а не што су отети силом, повлачење је вршено у нади да ће једном очекивана помоћ у савезничким трупама стићи и тада довољном заједничком снагом одупрети се непријатељу с више услова за успех. Али, та помоћ није стигла ни на време ни у довољном броју.

Јако су загонетни разлози због којих је наређени пренос француско-енглеских трупа из Солуна за Србију обустављен, међутим од интереса је да се ова савезничка колебљивост у раду што тачније зна. Ради тога циља навешћу још неке службене документе. Тако на пр. телеграм капетана Маринковића из Ђевђелије од 26-IX-915 год. Пов.Бр. 5 гласи:

Врховној Команди

„Данас нису стигли никакви делови француских трупа. По извештају енглеског официра за везу у штабу ђенерала Бају, једна бригада XVII дивизије јачине је око 4000 војника.

„У три часа по подне ђенерал Бају известио ме је, да нам ставља на расположење 175-ти пешачки пук, ако је потребно да се употреби код Струмице.

Капетан, Маринковић с. р."

Одиста не могу разумети што је издато наређење да се обустави покрет, кад ђенерал Бају даје један део своје команде! Ако се не може кренути све, ако је таква заповест, онда како се сад може кренути само 175-ти пук?

Ова понуда, а вероватно да има још и других таквих мени непознатих, изазвала је споразумевање између нашег министра војног и наше Врховне Команде о детаљном уређењу овога питања. Тим поводом министар војни хитном депешом Пов.ФЂОБр. 7049 од 29 септембра 1915 године саопштава Врховној Команди ово:

„Француске трупе крећу се вечерас у Србију (!). Засад не постоји никакав политички

разлог који је раније диктирао да се ове трупе не употребе у новим областима. Јавите где ћете их употребити и где ће се искрцати, како би се могле припремити логорске потребе. Министарски Савет налази, да би извесним деловима ових трупа требало осигурати железничку пругу Ђевђелија—Скопље. Из политичких разлога добро би било да се ове трупе употребе према бугарском фронту".

На ово одговара Врховна Команда под ОБр. 22.137 од 29/IX/915 год. ово:

„Начелник штаба мишљења је, да француске трупе треба искрцати у Ниш, које ће се и употребити према ситуацији. За обезбеђење пруге код Струмице тражен је данас од команданта француских трупа један пешадијски пук, кога је он раније ставио на расположење.

По заповести начелника штаба,
помоћник, пуковник,
Ж. Павловић с. р."

Најзад, извештај капетана Маринковића Пов. Бр. 18 од 30/IX/915 год. послат Врховној Команди гласи:

„Извештај по наређењу Врховне Команде ОБр. 21.939 од 29 ов. мес. послао сам вечерас преко пуковника Фурнијеа, пошто ни нашем консулу не примају шифроване депеше. Данас је стигао ђенерал Сарај са својим штабом и једним делом 114-те бригаде. *Ђенерал Бају је на своју руку понудио један пешадијски пук.*[31]

Због тога је сада ђенерал Сарај морао тражити одобрење од француске владе, јер има наређење да трупе француске не прелазе границу до даљег наређења. По сазнању од начелника штаба ђенерала Сараја намера је Француске Владе, вероватно, да се овде концентришу веће снаге, па тек онда да допусти одлазак у Србију. Ради лакшег снабдевања муницијом и храном они би радије употребили своје трупе у Македонији ближе Грчкој. Како се та концентрација њихових трупа може продужити на неизвесно време, мишљења сам, да треба тражити од Француске Владе, да њихове трупе, којима сада располажу и које буду приспеле, смењују наше трупе у Македонији, почев од грчке границе. По сазнању од енглеског официра у штабу ђенерала Сараја овде су до сада искрцане две енглеске бригаде јачине укупно око 6000 војника с 3 батерије.

Капетан, Маринковић с. р."

Поводом овог извештаја наша Врховна Команда под ОБр. 22.298 од 30 септембра 1915 упутила је следећи акт:

Председнику Министарског Савета,
Господину Николи Пашићу *Ниш*

„Наш делегат при француској команди, капетан Маринковић, јавља депешом Пов.Бр. 18 од данашњег из Ђевђелије:

„Ђенерал Сарај жели да се француске трупе употребе у Македонији, на јужном делу војишта, да би се избегло мешање трупа.

„По мишљењу ђенерала Сараја Влада треба да дејствује код Француске Владе, да нам пошаље што пре и што више трупа.

„Ово исто треба захтевати и од Енглеске Владе и то да се све трупе ставе под једну команду.

[31] Курзив је наш. Ово показује ужасну нерешивост солунске савезничке команде у погледу употребе трупа у најважнијем моменту који не трпи одлагање и неакцију.

„Пада у очи, да ђенерал Сарај није обавештен о намерама Енглеске Владе односно употребе енглеских трупа које су овде.

„Достављајући овај извештај молим Господина Министра Председника, да наша влада најенергичније дејствује да савезничке трупе буду што пре у Нишу, одакле ће се употребити према ситуацији. Тако исто молим за дејство, да се најхитније упути у Србију што обилнија војничка помоћ и регулише командовање свима савезничким трупама, које нам буду послате. Ђенералу Сарају данас је телеграфисано, да је потребно присуство француских трупа у Нишу што пре, с тим да оне буду на једном сектору, чиме ће се избећи мешање трупа.

Војвода, Путник с. р.“

При свем том и ове су наде изневериле. Тежње и намере Француза и Енглеза нису биле у сагласности, те се с тога и ово питање није решило ни брзо, ни онако како је то захтевала стварна ситуација.

Тако на пр. ђенерал Сарај у својој књизи „*Mon Commandement en Orient*“, на страни 11—13 вели: „при мом постављању обећано ми је од ђенерала Жофра два корпуса с ђенералштабом, па ова два кора и трупе с Дарданела ставити под моју команду. 30-ог августа речено ми је, да се ова два кора могу извући тек у септембру (24-ог) после офансиве која ће се предузети у Шампањи.

„Међутим, лорд Киченер је желео друго, да скине с француског фронта од трупа ђенерала Френча две дивизије и да их пошље на Дарданеле.

„Због ове диференције одржата је конференција 11 септембра у Калеу (присутни Милран, Киченер, Жофр, Френч и Сарај) да би се ово

питање регулисало. Ипак ово питање ни на тој конференцији није много напред покренуто“.

Колико је било неодређености и неодлучности у наших Савезника у питању помоћи Србији у овом критичном времену, када је требало брзо решавати и решења остваривати, видеће се из појединих цитата које ћу кратко навести из већ поменуте књиге ђенерала Сараја „*Mon Commandement en Orient*“. Тако, он вели у својој књизи на стр. 14: „Из Париза сам пошао 6-ог октобра, 7-ог сам се укрцао у брод, али без трупа, нисам имао ни интендантуре и, што је најглавније, ни директиве!“

На страни 17 каже: „ђенерал Бају, командант дивизије на Дарданелима дошао у Солун. Прву директиву добио је 3 новембра. Ова се може резимирати: француске трупе, које оперишу у Србији, концентроваће се у Нишу.“ Како се ова директива чинила ђенералу Сарају недовољна, то је он тражио објашњења и добио: „за сада не улазите у Србију“ (7/X); одмах сутрадан 8/X добио је наређење: „можете ићи до Струмице“, а 10/X: „не прелазите границу“.

Сарај мисли, да су ове пометње и неодлучности у раду, у почетку ових догађаја, биле у зависности од дипломације која је имала утицаја на војне операције. Но ма какав узрок био, ова неодређеност и колебљивост у питању шта Савезници имају да раде на Балкану не може се правдати. Та се неодлучност продужава и даље.

Кад је ђенерал Сарај 12 октобра стигао у Солун, он је тамо затекао само ове савезничке трупе: француску дивизију под командом ђенерала Бају и 10-ту британску дивизију, такође доведену с Дарданела. Директива тим трупама добивена 10/X била је: „за рад очекајте нове инструкције“.

Међутим, српска Врховна Команда, налазећи се у врло критичној ситуацији, захтевала је депешом од ђенерала Сараја, да се одмах упути један пук који би имао да чува железничку пругу од Ђевђелије до Демир-Капије. Али, како је Сараj имао налог да за свој рад очека нове инструкције, он је захтев српске Врховне Команде доставио у Париз и изјавио, да би 176-ти пук могао ради горњег посла да пође сутра 13-ог у подне, ако му се одобри да пређе границу. Ова депеша ђенерала Сараја укрстила се с телеграмом министровим од 12/X којим му се наређује: „заштитите железницу између Србије и Солуна". Као што се види, од приласка савезничких трупа Србији нема ни говора.

Придати капетан г. Мирко Маринковић за везу код ђенерала Сараја инсистирао је, да се француске трупе пошљу у Србију, према захтеву српске Врховне Команде. Али, вели ђенерал Сараj, „ја сам хтео дати сваком разумети, да француска није дошла на Балкан да задовољава локалне потребе, него да она треба да има свој сектор на коме ће оперисати под својом одговорношћу, а то само према њеној снази и програму рада".

Капетану г. Маринковићу изјавио је, да му његови ефективи не допуштају удаљену акцију, као и да му његова војничка схвећања не допуштају операције локалне и без везе, а у осталом томе се противе и његове инструкције.

Трећу директиву добио је ђенерал Сараj телеграмом Бр. 6354 од 23-ег октобра: „учините везу на северу са Србима који су око Скопља и Велеса, на југу не изгубити додир са Солуном". При свем том ђенерал Сараj је налазио, да је ово извршење немогућно, због малог броја трупа којима је располагао.

У своме рапорту од 16-ог октобра, послатом министру, ђенерал Сараj на завршетку вели: „према обавештењима добивеним из сигурних извора, Енглези намеравају зиму провести у Солуну и ангажовати се само у случају ако би грчка граница била повређена". На ово додаје ђенерал Сараj, да је то сазнање за њега изненађење, јер је веровао „да је у погледу акције и операција на Балкану углављен известан споразум између влада француске и британске". Као што се види споразума није било.

Четвртом директивом Сараjу је било достављено: „оперишите према Велесу, доћи ће пет британских дивизија уместо једне, које ће сменити Французе у зони коју они окупирају у Србији". При свем том Енглези ипак нису дошли.

Рапорт ђенерала Сараја од 14 новембра завршује се овим речима: „проучавао сам повлачење Срба што сте ми наредили, па ипак нисам променио мишљење да не треба да останем на месту све док се не устали понашање Грка после дипломатске интервенције". Рапортом од 16/XI остаје при свом мишљењу.

Од интереса је за правилну оцену ради наших Савезника знати још неке податке. Тако 18-ог новембра ђенерал Сараj добио је званичан извештај: „не можете добити појачања ниједнога човека, са снагама које имате помогните Србе и уредите евакуацију из Србије". Већ 22-ог новембра добио је опширнији телеграм који комплетира горњи извештај: „мојим телеграмом од 18/XI извештени сте да не можете рачунати на нова појачања, која би достигла снагу од четири кора под вашом командом. После брижљивог проучавања ситуације на француском фронту Влада није нашла могућности да се појачају ефективи ваше команде. Осим тога, четири кора које сте ви тра-

жили, нису вам се могла послати да их на време добијете".

Да неће у будуће добити помоћи ни једног војника више, први пут је ђенерал Сарај сазнао 17 новембра, кога је дана имао дуг разговор с лордом Киченером, који му је то казао да зна од Жофра.

Као круна свега овога ђенерал Сарај вели, да га је 8 декембра известио ђенерал Манро командант британских трупа на Дарданелима и код Солуна, „да је његова Влада решила евакуацију Солуна".

Знајући сада ову савезничку неодлучност у питању слања помоћи Балкану и неодређеност идеје шта се тамо има радити, данас нам је јасна неактивност мале савезничке снаге око Солуна која Србији није пружила помоћи у времену када јој је ова била најпотребнија. Овакав рад допринео је велике штете и Србима и Савезницима, он је продужио рат за читаве три године, да се ипак одлучна и решавајућа акција отпочне са солунског фронта, која је дефинитивно сломила снагу непријатељску.

Као што се може видети из ових довде изложених службених докумената не само да је слање помоћи Србији одоцнило, и не само да је послата сасвим незнатна и недовољна снага у Солун, него још и та мала снага одуговлачи свој покрет у Србију! При таквој неодлучности, односно брзе употребе оне малене савезничке снаге доведене у Солун, затекао нас је прво аустро-немачки, а потом убрзо и бугарски напад.

*

Прво сазнање да су Аустро-Немци отпочели напад на нас добио сам из депеше Врховне Команде ОБр. 21.907 од 27 септембра 1915 године, чији сам текст навео мало раније. Само неколико дана после овога отпочели су рат и Бугари, без објаве. Рђава наша

ситуација на источној страни види се из депеше Врховне Команде ОБр. 22.451 коју сам добио 4 октобра 1915 године.

„*Војном изасланику*

Лондон.

„Бугари с великим снагама надиру. Положаји према Св. Николи и Кади-Богазу изгубљени су; наше се трупе повукле на Калну и Књажевац за упорну одбрану.

„Код Зајечара Бугари су узели Рајков Сават и Стојићево Брдо.

„На правцу Крива Паланка Бугари су узели Чупино Брдо, те тиме отворили пут за Врању.

„На правцу Кочане ситуација врло рђава, нападају снагом од 6 пукова. Узели су Голу Чуку.

„На северу смо притешњени снагом од 13 до 14 дивизија, којој дуго не можемо одолети.

„Узме ли се у обзир да могу Бугари брзо да уђу у долину Мораве и узму Ниш, онда ће се наше Армије наћи у безизлазном положају.

„Овај овако тежак положај може се олакшати једино обилном помоћу Савезника и то кад би она брзо дошла.

„Настаните да нам се помоћ пошље, а нарочито и ово што долази да иде у Србију, а не да остаје у Солуну и код Ђевђелије.

Начелник штаба,

Војвода, *Путник* с. р."

На ову депешу одговорио сам под својим Пов. Бр. 95 одмах истог дана 4/X, кога сам је дана и примио.

„*Врховној Команди*

„Вашу депешу ОБр. 22.451 примио сам и одмах отишао у Министарство Војно. Киченера

нисам нашао, говорио с начелником оперативног одељења и шефом одсека. Изложио сам им наше тешко стање, поново молио за брзу и јаку помоћ. Казано ми је, да се енглеска војска кренула Солуну; чим која јединица буде готова за покрет упућиваће се у Србију.

„Две енглеске бригаде, које су у Солуну, не могу се кренути, јер још немају коморе и коња. Живо се ради да се што пре крену. За француску једну и по дивизију кажу ми да је већ у Србији и да је прекјуче учествовала у борби код Валандова, а једна дивизија да се кренула за Солун из Тулона и Марсеља.

„Сутра ћу видети Киченера. Што је у мојој власти све ћу чинити да помоћ дође брзо".

Кад сам добио телеграм Врховне Команде ОБр. 22.125 у коме ми се саопштава почетак бугарског напада без објаве рата, као и да је због тога код нас наступило врло тешко стање, одмах сам отишао у оперативно одељење британског Министарства Војног, да молим и дејствујем за помоћ без одлагања. Том приликом, осим усменог разговора, предао сам и Aide Memoire у коме сам им тачно изложио и описао критичну ситуацију наше војске и земље, молио за помоћ брзу, како не би задоцњење донело најгоре последице и нама и нашим Савезницима.

Одмах за овом депешом добио сам 1 октобра 1915 године другу од министра војног Пов. ЂОБр. 7082 која, као и раније, вапије за брзу савезничку помоћ и од оно мало трупа које се већ у Солуну налазе. И ову сам им садржину саопштио, и тада сам молио па сам, надајући се у бољи успех, затражио да ми се издејствује пријем код лорда Киченера, да све ово њему лично представим, не би ли их уверио и покренуо на брзу и једино корисну акцију.

Али ме Лорд није могао примити овог дана. Припремљен Aide Memoire предао сам пуковнику Баклеју с молбом, да га ако је икако могуће, преда још истог дана Лорду, пошто је предмет врло хитне природе. Пуковник Баклеј је ово и извршио. Мемоар је, у главном, гласио:

„Српски војни изасланик добио је од свога министра војног депешу у којој га извештава, да је код нас ситуација врло озбиљна. Аустро-Немци силно надиру великим снагама. Једино је средство да се задрже, да се пошље помоћ без икаквог одлагања од савезничких трупа које су у Солуну. У противном бићемо принуђени да предузмемо одступање.

„До сада је било двапут наређивано да нам трупе из Солуна дођу у помоћ и двапут је њихов одлазак отказиван. Тиме се ометају све наше комбинације. Молите да нам се што пре пошље у помоћ што већи број трупа.

„Саопштите ово Лорду Киченеру".

2 октобра 1915 године примио ме је Киченер. Резултат овога мога састанка с њим доставио сам, у главном, Врховној Команди, својом депешом Пов. Бр. 89 од 2/X, чију сам садржину изложио мало раније.

Но, осим онога што сам Врховној Команди јавио овом депешом, од интереса је да на овом месту изнесем и детаље нашег разговора, као документат за што боље познавање савезничког држања у овом врло важном времену.

Саставши се с Киченером, молио сам да нам се помоћ пошље што пре, јер нам је немогућно борити се с много надмоћнијим непријатељем против три фронта. Даље сам му казао, да је због овога код нас врло тешка ситуација и да ћемо морати подлећи

у овако неравној борби, ако нам Савезници не помогну брзо довољном снагом. Ако се ово овако не учини на време, онда ће наступити тако рђави догађаји који ће бити од недогледно штетних последица и по наше и по опште савезничке интересе.

На ово ми је Киченер, у главном, ово одговорио:

„Што се данас налазите у тако тешкој ситуацији сами сте криви, јер сте тврдоглаво одбијали да учините Бугарској захтеване од ње концесије. Да сте их у своје време дали, не би данас били у такој мучној ситуацији. Ово што се данас дешава ја сам предвиђао још у мају ове године. Ви сте тражене територијалне концесије одбијали и одговарали, да претпостављате радије да сви изгинете него Бугарима учините уступке. Сада вам је, сасвим појмљиво, тешко стање. Ми ћемо вас помоћи, али за снажну помоћ потребујемо времена".

Овакав говор представника војске нашега драгог британског савезника зачудио ме је и изненадио. Једно време био сам у недоумици шта на ово да му речем? Уместо да узме нас савезнике у заштиту, он ступа на страну и нашег и њиног непријатеља и заступа интересе Бугара!

Прибрав се од изненађења покушао сам да уверим Лорда, да Бугари никада нису имали чисте намере према нама, па ни онда када су од нас захтевали ове територијалне концесије. Они нису искрено мислили на њихово остварење и баш да смо ми на те њихове неправедне захтеве и пристали, да би они исто то урадили што чине данас. Изнео сам му многобројне разлоге да му оправдам своје мишљење и скренуо сам му пажњу на сав некоректан рад Бугара од почетка рата 1914 године до данас као најуверљивијим документима, да они нису хтели и нису желели споразум. Са Споразумним Силама водили су привидне преговоре и увек истицали нове и нове захтеве, искључиво у намери да одуже време и сачекају моменат за своју акцију.

И ова моја молба, као и све раније, остала је без резултата. Због овога ја сам био у очајном положају, јер сам осећао да ћемо остати сами и да ћемо пропасти.

*

Кад сам изгубио наду на помоћ и кад сам видео да код најнадлежнијих не могу успети, ја сам се обратио за потпору у свом раду нашим британским пријатељима, а и нашим људима овамо послатим ради познавања енглеских политичара са стварним стањем. Осим своје захвалности за потпору коју ми је указивао наш посланик г. Бошковић, ја сам захвалан и нашим британским пријатељима, као и нашим овамо послатим људима који су развили примерну акцију.

Угледни Британац Ситон Ватсон развио је одмах од дана бугарске мобилизације најживљу агитацију и код енглеских меродавних политичара и код журналиста, да их увери у наш заједнички велики интерес да нам се помогне. Он је радио не само као југословенски пријатељ, већ више као британски пријатељ.

Да би се колико толико могло увидети и проценити шта је све учинио Ситон Ватсон за наш народ, као и да би се боље познале прилике ондашњег времена у Енглеској, од интереса је да овде изнесем у преводу један део своје кореспонденције с тим угледним британским човеком.

11 октобра (п. н.) 1915 г.

Драги пуковниче,

„1. Последње вести, које имам, добио сам с једне стране од Лојда Џорџа, и с друге стране

од Бонара Лоа. Обојица су за Србију. (О намерама Греја нисам ништа сазнао, али држим да после његове декларације од пре 10 дана и он ће држати своју реч).

„2. Киченер ће вас саветовати да се повлачите што спорије, а нарочито и по сваку цену да се старате и да не изгубите вашу војску, као и да ће вам он послати помоћ колико год може. Неће вам обећати оно што не може извршити, јер у истини није лако наћи довољно трупа. Изгледа да у Мудросу има око 100 хиљада људи на расположењу који би се могли одмах послати.

„Сви, с којима сам говорио (између осталих два шефа одељења у Министарству за Индију, Сер Едвард Хенри шеф лондонске полиције, два посланика, два шефа редактора и један социјалистички вођ), много су ме уверавали, да је немогуће напустити вас. Надам се да ћу сутра моћи говорити с господином Остен Чемберленом.

„Могућно је да ћу сутра имати новости. Чинићу све што могу.

„Увек искрено одани вам

Ситон Ватсон с. р.“

Сутрадан добио сам ово писмо:

Драги пуковниче,

„Ван сумње да већ имате добрих вести о Вивијанијевом говору. Не могу вам изразити своју радост. По последњим мојим информацијама на путу је за Солун, или су већ тамо 70 хиљада Енглеза и 70 хиљада Француза.

„Већина је у нашем кабинету, оних од вредности, за Србију, само је Черчил да се држе Дарданели, а да се Србија напусти. Киченер налази војничке тешкоће (нарочито сумња на Грке,

чини ми се да су му разлози доста глупи. Он мисли да Грци могу учинити неке свињарије, када би се ми већ у Србији налазили, али, изгледа ми, да је заборавио на присуство британске флоте и на факат, да Солун и Атина могу бити раздвојени једно од другога), али је вероватно да неће моћи учинити што друго, до оно што је Вивијани казао у име Жофрово.

„Ми смо данас послали Грчкој ноту којом је питамо: шта она намерава чинити? Решење се очекује.

„Г. Баровс, велики гркофил, и ја имаћемо, можда, сутра изјутра састанак с г. Аскитом. Надам се да се видим још с двојицом министара и неким политичарима. Преса иде не може бити боље, нарочито „Manchester Guardian“, „Daily News“, Daily Kronikle“ (3 либерална листа), „Glob“ (шовинистички), а нарочито „Times“ с нашим пријатељем Стидом и „ Morning Post-ом“.

Ваш искрени

Ситон Ватсон с. р.“

„P. s. „Грej ће говорити у идући четвртак о Балкану. Предлагано је да и он и Вивијани држе говоре једновремено, али из разлога још непознатих нам, Вивијани је држао свој говор два дана раније. У осталом ситуација је нашега кабинета доста критична због унутрашњих разлога“.

Ова два писма нашега уваженог пријатеља, г. Ватсона, изазвала су моју депешу Пов.Бр. 85, којом сам доставио господину министру војном садржину ових писама.

Но, имајући података и с других страна, нешто од наше Врховне Команде, а нешто из британског Министарства, наде у слање брзе и довољне помоћи

Србији разбиле су се. Говорио сам и с француским војним изаслаником пуковником де ла Палузом, па сам и њега молио да се ангажује за нас и да ме помогне, не би ли се сачувала од пропасти једна тако одлична војска као што је наша, која је тако сјајно документовала своју вредност у четворогодишњем рату, и која би и у будућности била корисна не само за наше него и за опште савезничке интересе. Али и то није помогло.

Међутим, Ситон Ватсон је неуморно продужио своју енергичну акцију код свих меродавних британских фактора, па и преко штампе. Он је са својим друштвом потпуно правилно схватио велики наш и британски интерес, да се очува Србија и њена војска.

Да би се тачније могла да процени радња и свесрдна помоћ Ситона Ватсона од вредности је да овде саопштим још некоја његова писма мени упућена у ово наше најтеже доба.

СТРОГО ПОВЕРЉИВО.

22 октобра 1915.

„Драги пуковниче,

„Баровс и ја поново смо данас разговарали са секретаром првог министра и он је удесио један састанак између нас и мајора Hinkej-а секретара Одбора Царевинске Одбране (врста поверљиве везе између Кабинета и Војске) па смо, после тога, дуго дискутовали с г. Стидом, који нам је дао своје информације о ономе што је Милран њему рекао пре три дана (ово је потврдио лорд Нортклиф у разговору с Лојдом Џорџом и дѐлом с француском амбасадом).

„Резултат се може резимирати:

1. Засад ће главна помоћ Србији доћи из Француске, и у томе се смислу ради с највећом

енергијом. Осим војске, која се тамо већ налази, има око 45.000 Француза на путу (с коњицом).

2. Жофр је сав за експедицију.

3. Милран је долазио у Лондон да рече, да је офансива на западу свршена за ову годину и да настане да се Србији пошље помоћ. Успео је да добије писмену конвенцију по којој ми имамо да пошљемо исти број (око 80.000) војника за Солун. Ове су трупе одвојене са западног фронта и већ су пошле за Марсељ.

4. Но, да би се опремила за зиму треба да иде преко Александрије.[32] Према томе, не треба рачунати на нашу помоћ, пре најмање 3 недеље, у броју војске вредном пажње.

5. Греј је слабији него икада и покварио је план за Кипар који смо ми предложили. Пренебрегао је неке битне ствари.

„Ми се даље трудимо да учинимо све што нам је могућно. Господин Бонар Ло примиће нас

[32] 7-ог новембра 1915 године сазнао сам поуздано, да је ова намера промењена, те сам тога дана послао министру војном — Призрен, под Пов. Бр. 151 следећи телеграм:

„За енглеске дивизије које су досад ишле преко Александрије наређено директно путовање Солун.

Пуковник, Николајевић"

У овом смислу од интереса је да наведем и једну депешу нашега војног изасланика у Паризу, послату Врховној Команди — Крушевац, од 15 октобра 1915 године под Пов. Бр. 445. Она гласи:

„122-га дивизија кренула из Марсеља за Солун. Две енглеске дивизије добиле наређење да сврате у Александрију да приме нову опрему, па онда да иду у Солун. Они се данас крећу из Марсеља.

Држање ми је Енглеза чудновато, као и њихова неактивност. Ово не разумеју ни Французи."

Пуковник, Стефановић с. р."

сутра изјутра, и с њиме ћемо разговарати потпуно отворено.

„Према овоме можете известити Ниш да су Французи поуздани, да нас подстичу, да смо ми дефинитивно обећали, али да треба рачунати с роком од неколико недеља, пре стизања знатних енглеских снага.

„Ове су информације сасвим поуздане, и као што видите нису ласкаве за моју земљу, али ми је стало до тога да вам речем истину.

„Ми смо инсистирали на крајњу потребу, да наше војне власти кажу све без фразирања и без одлагања српским властима. Уверавају ме у одбору царевинске одбране (Comittee Imperial Defense) да имају сва потребна дата.

Ваш искрени

Ситон Ватсон с. р.“

Главну садржину овога писма доставио сам господину министру војном својим телеграмом Пов. Бр. 106.

Обавештења преко лондонске штампе отпочета су пуном паром, и од Србијанаца и нашег Југославенског Одбора. Овај последњи под председништвом Dr. Хинковића упутио је преко „Times-а“ манифест британском народу, у коме га позива на брзу помоћ Србији. Манифест истиче: јако угрожени положај Србије, питање опстанка за јужне Словене и чини пажљивим, да уништење јуначне мале Србије погађа једновремено у животни нерв и Британску Царевину. Овај је манифест гласио:[33]

„Очевидни циљ најезде немачких, аустријских, мађарских и бугарских војсака у Србију јесте, да се уништи и збрише с лица земље као држава и народ, и силом прокрчи пут немачком империјализму на Исток.

„Јунаштво Србије признато је од пријатеља и непријатеља. С вером и снагом једног апостола велике замисли коју представља, она ће извршити своју дужност до последњега човека. Али бројној надмоћности њених разних непријатеља нема примера у историји. Никада раније нису толике силе са толико страна навалиле да искорене и прегазе један мали народ.

„Сви који се подигоше и сложише да пригњече разузданy оргију безобзирне, неморалне моћи којом управља и коју оличује Немачка, морају сада пружити безусловну помоћ. Великој Британији, првој међу њима, припада улога помоћника, с погледом на њене славне, човечанске традиције као и ради њених животних интереса.

„Пропаст Србије разорила би народне и политичке темеље осам милиуна нашега народа у Аустро-Угарској. Ослобођени и здружени са Србијом, у интересу самога њеног опстанка, ови би милиуни, као стража на раскрсницама светске политике, били у будућности сигуран и јак бедем против немачке најезде и били верни савезници, помоћници свима којима прети иста опасност. Шта више, слом Србије отворио би непријатељу широку и лаку стазу у само срце Британског Царства с недогледним последицама, ако би се немачко господарство простро од Хамбурга и Берлина до Дарданела, Суеца и Персијског Залива.

„Када је пре пет векова, на Косову, Турчин уништио Српску Државу, дивила се Европа како се и данас диви српском витештву, знајући добро да су се на Косову Срби, бранећи себе саме,

[33] Види „Odlomci iz mog rada u Emigraciji,“ од Dr H. Hinkovića, штампани у „Obzor-у“ 1922 године.

борили и за цивилизацију против отоманског варварства.

„Али Европа није помогла, а Србија је подлегла. Њен слом стао је Европу пет векова крвавих бораба и неисказаних патњи. Победе турсконемачких чежњи на земљишту освојене Србије поновиле би данас исто зло у широј мери. Да се отклони та опасност, не може бити превелика ни једна жртва.

„Отуд произилази потреба за брзу и обилну помоћ Србији — најбржу и што обилнију, да не би било прекасно.

„С тога апелујемо на витешку цивилизацију Енглеске, на земљаке *Кромвела, Пита, Бајрона* и *Гледстона*, следбенике њихове у вођењу политичком и грађанском британског народа. За нас, јужне Словене, то је готово питање опстанка, за Енглеску је то питање одбране и могућности напретка у свему што је британски дух — давши још невиђен пример на овој земљи — представљао, задобио и створио за себе и за човечанство.

„Све то ваља сада са свим напором бранити у име правде и слободе.

„Апелујући овако у овим тешким данима на велики Британски Народ, уверени смо да ће његов јасни поглед и прирођен осећај потпуно схватити циљ и значај овога часа, колико за блиску толико и за најдаљу будућност.“

Следују потписи најугледнијих чланова нашега југословенског одбора у Лондону.

Са своје стране председник српске краљевске владе г. Н. Пашић, упутио је Dr Ситону Ватсону 27-IX-1915 следећи телеграм:

„Србија се напрезала ванприродном снагом да брани свој опстанак, угрожен аустронемачко-бугарским удруженим снагама. За двадесет дана тежé наши заједнички душмани да нас униште.

„Уз пркос јунаштву наших војника, наш отпор не може трајати непрестано.

„Молимо вас и многобројне пријатеље што их Србија има у Енглеској, да учините све што вам је могућно, да ваше трупе што пре стигну нама и помогну нашој војсци за одбрану наше заједничке тешко угрожене ствари.“

При свем овом Енглези су и даље остали неактивни. Они нису били издали наређења за покрет својих трупа из Солуна, чак ни онда када су се француске трупе на Балкану ангажовале у борби. Овоме ваља додати необјашњиву неактивност и ђенерала Сараја, када је француских трупа већ било у области Црне Реке и када су оне корисно могле да потпомажу наше тамошње одреде који су водили очајне борбе.

Да би јасније истакли неодлучност наших Савезника у погледу слања помоћи нама и савезничке неакције оних њихових трупа већ искрцаних у Солуну, потребно је да овде испишем текстове двеју депеша пуковника г. Љ. Лешјанина, придатог на службу ђенералу Сарају од стране наше Врховне Команде, које је он упутио нашем војном изасланику у Паризу, да би га обавестио о стању ствари на Солунском фронту и дао му податке за његову интервенцију код француске Врховне Команде. Те депеше из новембра 1915 године гласе:

„Бројно стање савезничких трупа у Солуну износи концем новембра:

„а) француске дивизије Бр. 57, 112, 156;

б) енглеске дивизије Бр. 10, 22, 26, 27, 28, свега 8 дивизија, али акција равна нули. Енглеске трупе, сем једне дивизије, све у Солуну. На све молбе наше Врховне Команде, Французи нису предузели никакву офансиву; нису чак хтели потпомоћи дејствујући са Црне Реке у бок противнику, да спасу Бабуну. Све њихове борбе локалног значаја с инструкцијама Ђенерала Сараја, да се држи у дефансиви. Ђенерал Сарај стално се изговара да нема на расположењу довољно снаге за офансиву и више се брине о позадини но о операцијама.

„Французи се без невоље повукли иза Црне Реке, порушили мостове на њој па и велики железнички мост, без обзира на нашу Битољску дивизију, која је стално молила за помоћ. Енглези такође одбили да пошљу једну бригаду из Солуна за Битољ. Од два дана Французи врше делимична евакуисања профијанта и возова од Криволака у позадину, кријући од мене. У опште према мени неповерљиви и ништа не саопштавају шта раде, и још мање шта намеравају радити. Према свему улога савезника ништавна. Они сами не верују у успех; говоре да је акција одоцнила и пропала, а за то чине одговорним дипломацију.

„У службеним круговима говори се и о могућности напуштања Балканскога војишта, а данас чујем да су се две француске дивизије укрцале у Марсељу за овамо.“

Друга депеша пуковника г. Лешјанина гласи:

„Ђенерал Сарај не сматра за потребно обавестити нас шта ради, још мање шта намерава.

Једино не крије немогућност акције без нових трупа.

„Између Француза и Енглеза нема заједнице. Ђенерал Сарај не командује енглеским трупама. Оне зависе од команданта на Малти и од Владе у Лондону. Према ономе што видим и чујем изгледа да Французи намеравају спремити мостобран пред Солуном.

„Енглези држе 4 дивизије у Солуну и изјављују, да су неспособни за акцију, јер немају зимског одела и одговарајуће спреме, па то сада чекају.

„Савезници не рачунају на сарадњу наше војске. Сви њихови планови раде се без обзира на наше потребе и једино се руководе својим интересима.“

Из свега довде изложеног јасно се види савезничка неодлучност за снажну акцију од Солуна и стварну помоћ нама у најкритичнијим моментима.

Чак и данас, после седам година, не би могао наћи оправданог разлога за овакав рад наших Савезника. Оно што би се једино могло још да прими то би била, или истинска слабост Савезника, која их је онемогућавала да одвоје јачу снагу за Солун, или војно-политички разлози, који су их руководили у овом питању, да имају јачу снагу на важнијем фронту, на коме су очекивали одлучније резултате, или најзад, потпуно непознавање прилика на Балкану и услед тога подцењивање овога војишта.

Ни један ни други разлог не би се могао примити с резоном, јер не стоји факат да Савезници нису били у стању, да од 3 велике војске одвоје потребну и довољну снагу којом би Србији помогли и тиме очували њених око 300 хиљада опробаних и ваљаних

војника који су, и ако бројем релативно мали, могли да допринесу савезничкој победи. Ако нигде није било ове снаге ње је имало на Дарданелима, њу је требало употребити и напустити очевидно показану немогућну и бескорисну акцију, да се продре Цариграду с те стране. Ова савезничка снага била би потпуно довољна за помоћ Србији и, што је врло важно, она би најбрже била и доведена у Србију преко Солуна. Оно што је као неминовна последица наступила доцније, требало ју је извршити на време. Да је то учињено одмах: нити би Србија страдала, нити би се рат продужио још 3 године.

Што се тиче другога разлога и он се не може примити. Признајући да је источни фронт — француско-белгијско војиште — најважније и од пресудног значаја, капитална је погрешка наших Савезника, нарочито Енглеза, што су Балканско војиште сматрали као мртав фронт, сасвим споредне вредности. Да је ово потпуно погрешно гледиште томе су нам доказ догађаји из септембра 1918 године. Пробијање солунскога непријатељскога фронта за $^3/_4$ допринело је корисном завршетку рата.

Али, осим свега, зар није било мудро кад се увидело да се на француско-белгијском фронту не може доћи до одлучних резултата, који би Централне Силе приморао на капитулацију, потражити по примеру Немаца другу слабу противничку страну и тамо покушати акцију јачих размера? Ми смо видели да су Немци рашчистили рачуне с нама и Румунима када су се уверили да на њиховоме западном фронту не могу доћи до дефинитивних резултата. Тај рад дао им је огромне користи: отворили су широка врата на својој блокади, дочепали се богате Румуније и Србије, па се најзад директно везали с Турском и

Малом Азијом. Зар ми нисмо могли учинити сличан рад? Ојачани Савезницима ми смо могли постићи врло велике успехе према Аустро-Угарској; да је то на време учињено, уштеделе би се многе жртве, многи напори и рат би био много раније завршен.

Чини нам се да нећемо погрешити ако као главну опозицију овом корисном раду огласимо лорда Киченера, па према томе и као кривца за овакав рад. То се види из до сада изнетог, а то се још боље може видети и из телеграма Пов.Бр. 259, пуковника г. Љ. Лешјанина, послатог Врховној Команди из Солуна 6 новембра 1915 године. Ево текста тога Лешјаниновог извештаја:

„Данас ме је примио лорд Киченер у дугој аудијенцији на ратној лађи с које није излазио. Дошао је да се обавести о стању експедиције на Балкану.[34] Оно му се не допада, он захтева основне измене. Каже да је данас савет Савезника у Паризу, у том циљу тамо су отпутовали Греј, Лојд Џорџ и други. Од решења његовог зависиће нов ток радње овде која може постати снажнија, али и напуштена. Он је телеграфисао у Париз и изложио садашње стање и тражио (нејасна шифра) његово, али није хтео казати шта.

„Објаснио сам му ситуацију и молио за брзу помоћ и акцију без оклевања, уверавајући га да је досадашња снага довољна за то, да би губитак времена само отежао ситуацију, и чинио операције све тежим, да је нама неопходно потребно доћи што пре у везу са Солуном и т. д., и да од тога зависи опстанак наше војске.

[34] Ову посету Солуну учинио је лорд Киченер по свом повратку с Дарданела, где је такође имао да се на лицу места обавести о ситуацији тамошњих трупа. На овоме путу пратио га је пуковник Баклеј.

„Пажљиво ме је саслушао, пратио дискусију и донекле улазио у ток наших мисли. Упутио сам га на дејство енглеских трупа директно преко Струмице на Штип и комуникације бугарске. Те разлоге као (нејасна шифра) и обећао о томе говорити Сарају. Њему се план и правац дејства никако не допада (правац дејства на десно никако).[35] Признаје да се боји зимске кампање на Балкану за које њихове војске нису спремне. Возови су тешки те треба реформе. У овом циљу последње трупе слате у Египат да се снабдеју мазгама што чини губитак у времену. Предложио сам употребу воловских кола и товарних коња од мештана.

„Признаје нам вредност и заслужену помоћ, увиђа опасност од губитка у времену, али нема могућности да транспорте ускори, јер су Французи заузели њихове транспортне бродове. На послетку, вели, главно је добити војну, а све једно је хоће ли то бити на једном или другом фронту. Наравно да се ја нисам могао сложити и да сам изложио потребу, да је баш овамо потребно што више војске слати; но он вели да ни у ком случају не сме бити на штету западног фронта, који остаје најважнији. Изгледа, да од акције Савезника на Западу зависе и наше операције и комбинације, те, вели, да имамо право да први будемо обавештени о намерама и раду Савезника. Обећао је да ће тако и бити, али ми сад о томе није хтео ништа рећи.

„На послетку, стекао сам уверење, да лорд Киченер рачуна и с том могућношћу, да се акција на Балкану може и напустити, ако буду други интереси то захтевали. Признаје да је њихова акција у главном одошнила, али не види могућност да се грешка сада поправи. Чине нас одговорнима, што се нисмо умели сачувати од опасности бугарске попуштањем, као што је он саветовао нашем посланику. На то сам свом снагом реагирао.

[35] А баш тај смо правац ми узели у пробоју 1918 године и показао се врло добар. И из овога се види правилност Киченеровог гледишта и процена.

„Интересирао се о могућности снабдевања наше војске преко Арбаније. У том циљу већ је послао официре тамо. Трудио сам се да га уверим, да је најлакши и најрационалнији пут, да се постави веза на Солун.

„Молио га и упутио на дејство енглеских трупа с овога фронта право на Струмицу и Штип у позадину Бугарске. Уверавао га да има већ довољно трупа, да треба форсирати, а успех је сигуран, да Бугаре одбацимо на леву обалу Вардара и даље уназад. Затим утврдити се и осигурати везу Солуна са Скопљем. Примио је разлоге и обећао говорити ђенералу Сарају, али је предвиђао да ће ту наићи на отпор.

„Сви су заузети држањем Грчке; многи су ме питали па и ђенерал Сараj, а и лорд Киченер, шта мислим о Грцима и јесу ли у стању да што против Савезника предузму? Савезници се последњих дана много брину о сигурности основице. Морало се нешто десити што је неповерење пооштрило. Извештен сам да се сад врши пресија у Атини.

„Лорд Киченер казао ми је, да у току данашњега дана и сутра треба да стигну две дивизије. Шта има још да дође то неће да каже из бојазни,

да то од нас и непријатељ не сазна. С друге стране сам поуздано извештен, да је и трећа дивизија на путу. Биће их у најкраћем року 5, с ефективом од 80.000 људи.

„Сем ћенерала Сараја и мене лорд Киченер није никога примио.

Лешјанин с. р.“

Из ове депеше такође се види све оно што је лорд Киченер и мени говорио:

1. да је врло могуће да савезници Балкан сасвим напусте,

2. да признаје да је акција савезничка задоцнила,

3. да главна пажња треба да буде концентрисана западном фронту као најважнијем и једино решавајућем, и

4. за ову мучну ситуацију, у којој се налазимо, нас окривљује, што нисмо послушали његов савет, да Бугарима учинимо територијалне уступке, те да до овога не би дошли.

Према овоме изгледа, да би Балкан по Енглезима, нарочито по мишљењу лорда Киченера, био и напуштен да није било француске интервенције, а донекле и руске. Ову руску интервенцију већ смо видели из телеграма нашега војног изасланика у Русији. Из ње нам је још јасније, да је помоћ Србији наилазила на опозицију само код Енглеза, односно код лорда Киченера, који је у том времену, као британски војни министар, био за то питање најмеродавнији.

Одговор на другу тачку изилази из прве. Зато што су Енглези били противни балканској експедицији и док се око овога преговарало време је губљено и акција је одоцнила. Ову грешку признаје и сам лорд Киченер, за њу је он и одговоран.

Нико и никад није покушао да осумњичи највећу вредност француско-белгијском фронту, али је исто

тако свој део вредности имао и Солунски фронт. Међутим њему није придавана скоро никаква важност; њега су Енглези сматрали као мртав фронт, а то је погрешка. Ова грешна уверења најбоље су документована решавајућим резултатима после пробоја немачко-бугарскога фронта у септембру 1918 године.

Што се пак тиче окривљивања нашега што нисмо учинили Бугарима тражене територијалне концесије, на то смо раније дали довољно јасног одговора и доказали, да Бугари нису у истини њих ни желели и да им је то био начин, којим би само добили времена. Бугари се овим малим концесијама нису задовољили, јер је циљ њихове политике био: уништење Србије, или бар онемогућавање њеног уједињења са својом браћом.

Лорд Киченер није продр'о у суштину стања на Балкану и зато је учинио капиталну погрешку која му се мора уписати у негатив његовога политичког рада, а и као војнику.

Из разговора који је имао пуковник г. Лешјанин у Солуну с француским ћенералом Кастелно, чију је главну садржину доставио телеграмом Врховној Команди под Пов. Бр. 432, прозире се несагласност Савезника у питању слања помоћи Србији.

Да бисмо то још јасније истакли цитираћемо депешу пуковника Лешјанина из Солуна од 19-XII-1915 године:

„Јуче смо провели ћенерал Кастелно и ја у дугом разговору и на моја многа и разноврсна питања дао је кратке одговоре.

„Намере његове владе и Савезника нису му познате, те ништа казати не може. Два дана пред полазак овамо постављен је за начелника штаба Врховне Команде, дотле био командант Армије и није се бавио политиком. Овамо је

дошао да се оријентише о стању и да утврди потребне мере. Солун ће се бранити и одржати. Хоће ли бити овамо послато још јединица — не зна, али ће, наравно, слати попуне.

„У погледу на помоћ коју сада од њих очекујемо, своди на то, првенствено да одрже и исхране народ и војнике у Арбанији, а за тим да нам даду средства да се снабдемо, наоружамо и уредимо. Све остало долази после овога. Француска чини што може, али и на осталим Савезницима остаје да учине са своје стране. Удруженим мерама свију може се доћи до резултата које ми очекујемо. Дакле, ништа ново нисам сазнао. Из разговора излази, да се ништа не намерава предузимати. Опште је уверење да се Савезници труде да се одрже у Солуну до пролећа и бољих прилика. На офансиву нико не помишља, нити су за њу способни.

„Ђенерал Кастелно много се интересује за наше трупе овде, и ни једно питање није било за оне у Арбанији. Морао сам му доносити бројно стање и објашњавати сваку рубрику, што је све записивао у свој мали бележник. Интересовао се за прираштај војника у логору доласком са свих страна и распитивао се на колики број рачунамо да ће се ефектив повећати. Извештавао се о ђацима и њиховој борбеној вредности, наговештавајући да ће наши батаљони добити свој рејон да бране. Интересовао се о официрима и подофицирима и њиховој употреби за командовање, па ме ангажовао да лично идем на положај и да настанем, да се наше трупе добро снабдеју подофицирима и уреде.

„Ишао сам ђенералу Кастелно-у да тражим обавештења; у ствари сам био засут питањима

тако мале важности. Бедна је то слика кад ђенерал Кастелно показује толико интересовања за два скрпљена батаљона III позива. Уместо да даје наде за помоћ и бољу будућност, он од мене тражи и очекује помоћ. Тешко и нама и Савезнику кад је спао, да му наш III позив очува основицу. Опште је интересовање за све наше импровизоване трупе и код француских официра и код публике и новина.

„Негодовање наших војника према Савезницима расте. У нашем логору говоре војници, да неће да копају за Французе и траже да иду у Арбанију, где да се са својима боре. Французи су изгубили симпатије и њихових војника.

Лешјанин с. р.“

Као што се види ђенерал Кастелно јасно вели, да Французи чине све што могу, али да остаје да и други Савезници учине што могу са своје стране. Овде поглавито мисли на Енглезе, који се у овом питању устежу и колебају.

Погрешна енглеска политика у односу према нама најјачег је утицаја имала да нам се деси она катастрофа у 1915 години. Ову погрешку увидели су доцније и Енглези, као што се Киченер и изјаснио пред пуковником Лешјанином у Солуну. Таквим радом паралисана је снага наше одличне војске у јачини скоро 300 хиљада војника, а с друге стране изгубила се Грчка, за њом и Румунија, што би све другојаче било да је нама послата знатна помоћ, ако не пре и раније, оно бар одмах по објављеној бугарској мобилизацији.

*

Од важности је за ово важно питање да овде изнесем и чланак г. Dr. E. I. Dillon-a, публикован

у „*Fortinghal-y Review*“ под насловом: „*Our near est and dearrest ennemies*“ у коме и он критикује савезничку балканску политику, а поглавито рад Британске Владе. И ако је овај рад Дилонов слабије документован, па и ако у њему има и нетачности, које ће се моћи лако уочити, ипак заслужује да се он отргне из заборава. Имајући многобројне пријатеље, познанства и везе у свима политичким круговима, Дилон је био у могућности да сазна многе ствари које би иначе остале дипломатска тајна.

У поменутом напису г. Дилон не крије своје незадовољство према савезничкој балканској политици. Он нарочито пребацује Енглеској Влади за погрешке које је учинила у процени понашања Бугарске и Грчке.

Прелазећи на последње догађаје, нарочито на трагично одступање српске војске, Дилон не дели постојеће мишљење о одговорности Енглеске Владе. Од интереса је да се детаљније познамо с његовим аргументима за ово:

„После бугарске мобилизације, вели Дилон, десио се догађај на који се данас наслањају српски политичари и о коме ће историја имати да изрече свој непристрасни суд. Српска Влада обратила се, два или три дана после бугарске мобилизације, Британској Влади да јој саопшти, да су компетентни војни кругови мишљења и да препоручују, да треба Бугарску одмах напасти, пре него заврши мобилизацију и концентрацију своје војске. Јер, нема сумње да ће Бугарска, у заједници с Немачком и Аустријом, управити своју војску против Србије, те да је сада најпогоднији моменат за војну акцију Србије, како би се пореметио план аустро-немачко-бугарски. Према овоме, питала је Српска Влада: шта мисле Савезници и Велика Британија о овој акцији коју Срби хоће да предузму?

„На ово питање Греј је одговорио: инвазија Бугарске, за коју Радославов вели да ове наивне мере предузима искључно ради своје сигурности, значила би превентивни рат, а то је немачка привилегија. Но, ако противно сваком очекивању Бугарска учини неверство, тада ће Грчка, која је такође своју војску мобилизовала, дати помоћ Србији. Срби, дакле, треба да очекну догађаје.

„Овакав одговор знатно је појачао одговорност Енглеске Владе. Србија је, према Грејевом одговору, оценила да Савезници не одобравају њене мере, те је с тога изгубила преимућство своје потпуне мобилисаности, и још време од 14 до 23 септембра 1915 године, време пре немачког напада на Дунаву.“

Ово питање Дилон сматра као врло деликатно, али ипак жели да да извесна обавештења, заснована на информацијама добивеним од меродавних енглеских војних лица. На основи ових дата Дилон вели: „да Србија није била способна да нападне Бугарску, јер је главнина Српске војске била распоређена дуж Дунава и Саве, на северном фронту. У Македонији и на фронту Крива Паланка — Кочане било је само 3 дивизије као и да су баш ти покрети убрзали бугарску мобилизацију“.

„Консеквентно, вели Дилон, неодобравање српског напада од стране Савезника на Бугарску с тачке гледишта морала овакве акције не може имати никаквога материјалног утицаја, јер су војне мере, које је Србија предлагала, биле практички неостварљиве. Да би се напад на Бу-

гарску извео било је потребно, да Срби концентрују сву своју војску у Македонији, што су им Савезници и предложили, али Срби на то нису пристали. Зашто? Не знам, одговара г. Дилон".

„Али, што је главно то је, да Британска Влада, ако су му податци тачни, није нимало спречавала Србе да се спасу из тешке ситуације. Да су Срби извршили концентрацију у Македонији, они би не само уздржали Бугаре, него би им онемогућили сваку одлучну акцију на тој страни, очували би везу са Солуном и одузели Грцима аргуменат о недовољности српских трупа".

Ови последњи податци г. Дилона нетачни су, ма да их је добио од меродавних војних личности. Свакојако, мислим, да бих ја као српски војни изасланик у Лондону морао ма што знати о енглеском предлогу, да нашу концентрацију пренесемо у Македонију. О овоме предлогу први пут сам сазнао из чланка г. Дилона и, нека ми је допуштено, не веровати у тачност његову.

Ако би претпоставили да је тај предлог постојао, онда би он износио крајњу необавештеност енглеских меродавних војних лица о стварној ситуацији у Србији и на Балкану, необавештеност која се не би могла ничим оправдати. Јер, ако би се следовало савету енглеском, да концентрацију нашу извршимо у Македонији, значило би потпуно напустити територију Србије пре рата 1912 године и пустити аустро-немачке трупе да слободно маршују све до Врање. Када се ово предлагало, онда се не види разлог зашто су меродавни енглески фактори, и Влада и Ђенералштаб, били противни да тај исти северни фронт напустимо, према нашем предлогу, па да нападнемо Бугаре у току њихове мобилизације, користећи се

нашим преимућством, потпуном мобилисаношћу. По енглеском предлогу имали бисмо да пренесемо нашу концентрацију у Македонију и да тамо сачекамо аустро-немачко-бугарски напад који би се на крају опет завршио на нашу штету, док по нашем предлогу ми бисмо већим дѣлом наше снаге напали Бугаре у току њихове мобилизације и позитивно успели, да њих потпуно онемогућимо за дужи период времена да у рату учествују. Мањи део снаге оставили бисмо према Аустро-Немцима који би им давао отпора на угодним тачкама и успоравао надирање на југ. Свршивши посао с Бугарима, оба дѣла наше војске прикупила би се да даду отпора Аустро-Немцима и тада би било велико питање, да ли би саме аустро-немачке снаге биле довољне да нас савладају.

Врло је вероватно да је, од прилике, овако резоновала и наша Врховна Команда, па је сасвим добро и учинила што није пристала на енглески предлог, ако је он одиста и постојао, да концентрацију своје војске пренесе у Македонију.

При свем овом суштина питања остаје непромењена, јер погрешку Енглеске Владе и њених војних кругова, што нам није послала на време и довољне помоћи, не може оправдати ни та околност што српска Врховна Команда није послушала њин најгори савет, ма он у истини и постојао.

Овим се не могу правдати погрешке: необавештености енглеске о стварном стању у коме се увек налазила политика Бугарске и коју је руководио сам краљ Фердинанд.

Илузије о Бугарској биле су чврсто укорењене у круговима европске дипломације, ма да су их најуверљивије демантовали не само догађаји, него и многобројни чланци аустро-немачко-бугарске журнали-

стике. Уместо да су се ове илузије временом разбиле, оне су се тврдоглаво одржавале.

За ово је такође врло поучна изјава коју је дао М. Керемегџијев журналу „Der Bund" (8/IX/1916 г.). Бугарски отправник послова у Берну изјавио је:

„Антанта се надала да ће принудити Бугарску на сепаратан мир, мир који би, ван сумње, био од решавајуће важности за закључење мира са Централним Силама. Тиме се објашњава велика понуда коју је Антанта учинила Бугарима (ја то знам из врло добрих извора): дајући јој границу Енос—Мидија—Кавала, уступање српско-грчког дêла Македоније и Добруџе, територија опљачканих у 1913 години. Када би једном била пресечена веза између Централних Сила и Истока, Турска би била приморана да закључи мир, а потпуним опкољавањем Централних Сила Антанта би добила рат. Но овога пута је Антанта правила погрешан рачун. Сва њена балканска политика састојала се из бесконачних серија предлога и погрешних рачуна. Антанта је потпуно заборавила, *да се Бугарска не бори за ефемерне успехе, него за дефинитивно остварење својих народних аспирација.* Ако Бугарска *данас не одстрани* своје вековне непријатеље, срушиће се њени идеали и неповратно ће пропустити најбоље услове које она има за своју будућност. Антанта је заборавила да Бугарска има да бира између победе и смрти. Шта бисмо ми добили од засебног мира? Одржали бисмо румунски империјализам, оживели бисмо српски шовинизам, добили бисмо за суседе два моћна непријатеља и поништили бисмо свој престиж. Тиме бисмо се лишили плодова своје победе и само бисмо закопали

све своје наде. Бугарска није неискрена и кратковида. Њена је судбина чврсто везана са судбином Централних Сила".

Ова изјава човека, који припада бугарском дипломатском кору, довољно карактерише бугарски менталитет. Како су неодмерене бугарске претенсије! Чак и под фантастичком претпоставком, да им се уступи српско-грчка Македонија, Добруџа и скоро сва Тракија, они не би били задовољни; напротив, они би били лишени „свих плодова своје победе", они држе да би, примајући понуде од Антанте, „сахранили све своје наде" и да би био уништен њихов престиж.

Па шта би још желели? Очевидно да хоће присаједињење 2—3 српске територије, као и да се Србија потпуно елиминира из свих комбинација, те да не смета бугарској мегаломанији, да више не постоји као независна држава и на послетку тежња да осигурају своју несумњиву доминацију на Балканском Полуострву.

*

Чини ми се да овај мој рад нећу моћи боље завршити него да изложим овде чланак г. Ситона Ватсона који је публикован у „English Review" под насловом: „The Faillure of Sir E. Grey", у коме он критикује политику Енглеске Владе, а нарочито политику Греја, министра спољних послова. Од интереса је да бар један део овога чланка овде изложим:

„Тајни уговор између Споразумних Сила и Италије потписан је 27 априла 1915 године. По томе уговору Италији се уступају области насељене чисто словенским живљем у броју од 700 хиљада душа и то популацијом где је најјаче развијен национални дух Југословена.

„За овакав уговор Ватсон чини одговорним не само Греја, него и Делкасеа, Извољског и Сазонова, но с том разликом што француски министар и руски државници нису били ангажовани никаквом свечаном изјавом за принцип народности и за право малих народа, као што је то била ангажована Енглеска Влада. Признајући Италији право окупације далматинске територије из стратегијских разлога, Велика Британија удаљила се од принципа који чини основу њене политике и лишила се моралног права, да протестује против окупације Белгије.

„Тешке последице оваквог владања неће измаћи никоме из вида ко познаје психологију и аспирације Југословена. Као прву последицу оваквога рада ми видимо југословенске пукове под командом једнога Хрвата ђенерала Бојевића, да дају Италијанима очајан отпор. Да је споразум с Италијом био праведнији и да су више респектована права Југословена, ефекат би био сасвим другачији.

„Што се тиче балканске политике Ватсон констатује, да Грај није имао никакву „конструктивну“ политику, јер никад није разумео животну вредност Балкана у европском рату, нарочито његов значај за Велику Британију. Споразумне Силе оставиле су Русији бригу о балканским пословима, што је била велика погрешка, с обзиром на ограниченост идеја руских владајућих кругова, чак и у словенским стварима.

„У почетку рата није се са Србијом поступало као са савезником, са свима привилегијама њенога таквог положаја, а Србијин велики војни успех у новембру 1914 године произвео је запрепашћење у Foreign office-у.

„С друге стране бугарски атентати на возове, који су носили муницију за српску војску, нису произвели у Енглеској никаквог утиска, ма да су бугарске банде имале и митраљезе, што је био јасан знак, да у овом послу учествује и софијска влада. У осталом непријатељско држање Бугара сасвим је логично. Они су тражили прилику да се отресу Букурешког Уговора и били су решени да стану на страну која добија.

„У новембру 1914 године, у моменту аустроугарске инвазије нису смели да стану на страну аустро-немачку, јер понашање Румуније и Грчке није им још било сигурно, а и с тога што су Руси имали успеха у Галицији.

„У почетку 1915 године ситуација је била другојачија, јер су се Бугари надали да ће Македонију моћи добити из руку Споразумних Сила, које су тога ради већ вршиле притисак на Српску Владу. Сер Грај није био енергичан, јер ако му је бугарска помоћ била неизоставно потребна, он је требао пријатељски да форсира Србију на уступање, и оно што се могло учинити у јануару 1915 године, узалудно је покушавано у августу исте године. Но, у овом међувремену од шест месеци, Грај је, не сматрајући Србију као савезника, и због свога уговора с Италијом, знатно погоршао положај Српске Владе, која није могла пристати на концесије Бугарима, пре него би била осигурана да ће уједињење Срба и Југословена бити реализовано. Међутим, ово обећање Грај и његове колеге избегавали су да даду, јер су већ били ангажовани према Италији.

„У том времену долази и неуспех Руса у Галицији и Пољској, као и напуштање енглеске

експедиције против Дарданела, што је приближило Бугаре Централним Силама.

„У тим критичним тренутцима једино средство, које је могло уздржати Бугаре, било је, да се одмах пошље довољна снага која би софијској влади показала да Савезници неће допустити слом Србије. Али Греј, као и његови војни саветници, нису водили рачуна о опасности која је ту. Нису схватили да је једина Србија која може да спречи немачко напредовање Цариграду, а с друге стране, да је Србија најугодније положена, да се с њеног земљишта предузме офансива против Немаца преко мађарске равнице, и да је на тој страни најслабија тачка германског фронта.“

После овога, Ватсон јако напада и критикује рад Британске Владе према Грчкој и вели: „да је Греј рачунао на њену интервенцију, ма да је ова била све више проблематична од времена када су Грци видели фаворизирање Бугарске од стране Споразумних Сила и приметили неизвесност у слању савезничких трупа Солуну и Македонији.“

„10-23 септембра 1915 године објављена је бугарска мобилизација, а 14-27 истог месеца Греј је саветима својим одвратио Србију да се користи својим преимућством и да нападне Бугарску пре него изврши мобилизацију и концентрацију својих трупа.“

„15-28 септембра 1915 године чуо се у Парламенту Грејев говор када је изјавио: „ми смо готови да дамо нашим пријатељима на Балкану сваку могућу потпору што је у нашој власти, и то на начин који ће њима бити најугоднији, а у заједници с нашим Савезницима, без икакве резерве и без икаквих квалификација“.

„Али при свем овом обећању енглеске трупе не стизаху, и када су, издајом Грчке, Бугари имали отворен пут Скопљу, у Солуну је било само 35.000 Француза и 13.000 Енглеза. Ови последњи добили су заповест, да ни у ком случају не прелазе српско-грчку међу.

„Срећом по Србију и по Савезнике Француска је Влада врло добро схватила тежину ситуације, и, благодарећи њиховој енергичној интервенцији, Савезници реше, да у Солун пошљу знатне снаге и да поправе, уколико је то било могуће, задоцњење и нерешеност Сера Едварда Грeја“.

Овај лепи и интересантни чланак Ситона Ватсона износи тачно и верно до очигледности погрешке британских меродавних фактора у погледу слања помоћи Србији. Он у исто време показује и неодлучност Британске Владе, шта да се предузме према новоствореној ситуацији. То што је Ватсон казао концизно, ја сам у своме раду опширније изложио, наводећи многобројне доказе погрешака наших Савезника, узрокованих енглеском необавештеношћу и колебљивим држањем у овом питању.

ИСПРАВКА

На стр. 99. у реду 13. оздо место: ра̑ди, читај: *ра̑да*.

На стр. 108. у реду 2. озго: Палузом, читај: *Панузом*.

Од Пиемо овога дела има још ових радова:

1. **Новија географско-картографска књижевност Балканскога Полуострва.** Ратник 1890 г.; свеска: јануар, фебруар и март.

2. **Задатак научне географије** (превод с руског). Ратник 1891 г.; свеска: март и април.

3. **О задатку војне географије, њеној теорији и методама њеног изучавања.** Ратник 1891 г.; свеска: мај и јун.

4. **Северна Стара Србија, војно-географска и историјска студија.** Ратник 1892 г.; свеска: април, мај и јун.

5. **О јужно-херцеговачком кршу са војнога гледишта** (превод с немачког). Ратник 1891 г.; свеска: јул и август.

6. **Војно-географски опис западно-руског војишта.** *Стратегијска студија* (превод с немачког). Косово 1891 године.

7. **Један извод из предавања војне географије у турској војној школи** (превод с бугарског). Ратник, књ. XLV.

8. **Смотра над књижевном смотром** г. потпуковника Св. Радојичића. Ратник, књ. XXIX.

9. **Мађарско војиште.** Ратник 1904 г.; свеска: јул и август.

10. **Географија Балканског Полуострва.** Књ. I. *Општи део*, 1904 г.

11. „ „ „ Књ. II. *Војна географија Бугарске и Источне Румелије*. 1904 г.

12. **Географија Балканског Полуострва.** Књ. III. *Војна географија Турске*. 1905 г.

13. **Географија Балканскога Полуострва.** Књ. IV *Војна географија Босне, Херцеговине, Цр. Горе, Далмације* и *Грчке*. 1906. г.

14. **Војна географија Аустро-Угарске и Румуније.** Књ. VI. 1910 г.

15. **Војна географија и војна статистика** (превод с бугарског); Ратник 1907 г.; свеска: мај и јун.

16. **Савремене доктрине и еволуције физичке географије, њихова примена на војну географију и топографију** (превод с француског). Ратник; свеска јануар.

17. **The Macedonia and Macedonian Population.** Лондон 1917 г.

*

18. **Разматрања наших коњичких правила,** Ратник; свеска новембар и децембар.

19. **Наполеоново начело** (превод с француског). Ратник 1893 г. свеска април.

20. **Неке еволуције у стратегији** од ђенерала Лера (превод с руског). Ратник 1891 г.

21. **Коњаници и Драгони** (превод с француског). Ратник 1909 г.; свеска: јануар и фебруар.

22. **„Инвазија Србије и одступање преко Арбаније (октобра 1915 — јануара 1916“).** (допуњен превод с француског). Ратник 1922 год. децембар, страна 25.

23. **„Русија у рату од 1914 до 1918 године“.** (Превод с француског). Издање нарочитог руског одбора. Ратник 1923 год. мај, страна 54.

24. **„Кратак преглед рада команде руске војске на румунском фронту после револуције“.** (Превод с француског). Издање нарочитог руског одбора. Ратник 1923 год. јул, страна 66.

25. **„Јуначни Срби“** од J. B. Лебедева. (Превод с француског). Ратник 1923 год. август, страна 1.